

Q[uod] D[eus] B[ene] V[ertat]

HISTORIAE LINGVAE HUNGARICAE LIBROS DUOS GENESIN ET EXODUM EDERE PARAT,
UTQUE ERUDITI PATRIAE VIRI, ET QUI ID AD SE PERTINERE EXISTIMABUNT, SYMBOLA SUA
CONFERRE VELINT, *OBNIXE ROGAT MATTHIAS BELIUS, V[erbi] D[ivini] M[agister] ET NEOSOLII
IN MONTANIS HUNG. RECTOR*

BEROLINI, Typis ULDARICI LIEBPERTI.

Philipp. II, 11.

Minden nyelv vallya hogy a Iésus Christus Ur, az Atya Isten ditsóságére.

Scaliger Lib. III. Epist. 245.

Studia Linguarum nemo bonus vnquam magni non aestimauit, nemo non malus contempsit.¹

¹ SCALIGER, Joseph, *Epistolae omnes*, Frankfurt, 1628, 499. Lib. III. Epist. 254. Christiano Becmanno.

Linguam Hungaricam hospitem in Europa esse, nemo, qui perspectas eius habet rationes, iuerit inficias: adeo illa dissidet ab omnium genio, quibus vtuntur Europaei reliqui, vt et Hungari his, et Hungaris illi, non secus, quam Homero (Iliad. β. 867.) Cares, βαρβαροφῶνοι videantur. Vt mirum haud sit, clarissimos Scriptores, qui siue de caussis, siue diversitate, siue adfectionibus linguarum aliis, erudite satis commentati sunt, Hungaricam nostram, aut neglexisse penitus; (a) aut, si quam eius fecere mentionem, toto, quod aiunt, aberrasse caelo. Sane labitur celeberrimus OLAVS BORRICHIVS in *dissert. sua de Caussis Diversit. Lingg.* (b) vbi matrices, quo hodie sunt, linguas numeraturus, decimo quinto loco ponit *Iazigiam*, quam, inquit, *frequentant incolae Danubium inter et Tibiscum ad Septemtrionem Hungariae; atque tum, quasi diuersam ab ea numero sexto et decimo producit Hungaricam.* Ne felicius BECMANNVS, clarissimum illud litterati orbis lumen, in *Historia Orbis Terrarum* (c): *Iazygica*, inquit, *ad Borealem partem Hungariae inter Danubium et Tybiscum, quae prorsus differt ab Hungarica.* Equidem, quantum coniectura adsequor, vtrique litterato heroi imposuit GEORGIVS VERNERVS, in tractatu, quem *de admirandis Hungariae aquis* (d) *scripsit*, adserens: *Iazyges retinere etiamnum linguam suam auitam et peculiarem, Hungaricae dissimillimam.* Falso, Iazyges enim eadem per omnia, qua Hungaros, si paruam dialecti excipias declinationem lingua vti, norunt rerum Hungaricarum periti, et Cl. Fr. FORIS OTROKOSI in *Originibus Hungaricis* (e) palam testatus est. Excusatius vero VERNERVS, at longe gravius errauit popularis quidam scriptor, (f) qui orbi erudito perfundere nihil dubitauit, *Linguam Hungaricam Slavonicae progeniem esse*; cum tamen praeter voces, nec eas quidem plane multas, ex vicinitate Slauorum adpersas, et Hungara civitate donatas, nullam cum ea cognationem habeat; quomodo ergo eius filia erit?

§. 2. Sed vero non illud mihi proposui, vt virorum de litteraria bene meritorum lapsus insectarer: neque enim ista, quanta quanta est, eruditissimis auctoribus imputanda hallucinatio; sed, si ex vero pronunciandum, in nostris civibus culpa residet, qui, rerum patriae ad ignauiam vsque incuriosi, apud exteros scriptores multis locum fecerunt erroribus. Etenim, cum linguas Europae reliquas: LATINAM, et quas ista peperit: *Italicam, Gallicam, Hispanicam*; GERMANICAM praeterea eiusque soboles: *Anglicam, Suedicam, Danicam, Belgicam*; SLAUICAM denique cum filabus, *Bohemica, Polonica, Vandalica, Moscouitica*, certatim viri docti commentariis illustrarunt; (g) solam hucusque HUNGARICAM, nescio quo fato, deseruere sui. Profecto, diu est, cum istam mecum, siue ignauiam, siue incuriam popularium (parcite cives!) dolere coepi, atque tacitis votis optare,

vt esset aliquis, qui malo huic nostro, pro virili mederetur: in primis, cum intelligerem, multum inde ad rem patriae litterariam commodi redundaturum. At enim irrita fuerunt vota dolorque, quandoquidem nemo, quod ego sciam, exstitit adhuc, qui hanc sibi spartam exornandam sumeret, hoc est, linguae Hungaricae Origines, indolem, fata et rationes reliquas orbi erudito exponere adlaboraret, saltem (h) tale quidpiam meditaretur.

§. 3. Subductis igitur rationibus meis, cogitavi, quantum esset, quod a mea paruitate hanc in rem proficisci posset: nec cogitavi modo; sed qua per labores muneris publici concedebatur, periculum etiam facere tentavi. Vix autem manum operi admoueram, cum difficultates se offerrent pene inexsuperabiles. Advertebam sane in campum me descendisse, patentem quidem, sed in quo et labi nimium sit procliue, et districtas sciolorum experiri censuras, longe procliuius. Interea, quo penitus intimiora linguae scrutabar, eo mihi fiebat euidetius, orienti eam suas debere origines, ex vetere Iudaea, Chaldaea, Syria et Arabia, improbo labore, at successu forte dubio, repetendas. Videbam ergo praeter linguarum Europae cardinalium apparatus, orientalium quam maxime notitiam haud superficialiam huc requiri, quod et fuisse rebar, cur ista Hungaricae litteraturae pars non postrema, inexculta hucusque iacuerit. Post multos demum conatus eo ventum, vt hastam clypeumque abiicerem, relicturus arduum opus hic, quibus et eruditio diffusior, et otii tempora ampliora sufficiunt.

§. 4. Sic se res habebat, donec amicorum, quibus consilia innotuerunt mea, hortatu pertinaciore excitatus, an victus operi me adcinxi denuo, certa spe fretus, habiturum illud momenti aliquid, non ad decus linguae Hungaricae solum, sed, quod caput rei est, nominis etiam Divini gloriam illustrandam. Enimvero plebei cordis sit oportet, qui haud aduertat, inesse divinum quidpiam, non minus vulgaribus, quam eruditis linguis: dummodo essent, qui ad penetralia ista, quod dudum suasit FRANCISCVS BACO de VERVLAMIO (*i*) tota animi contentione niterentur. Si namque tot hominum vultus, solis ductibus lineamentorum dissidentes, similes reliqua, miramur adtoniti, simulque creatoris sapientiam suspicimus; quidni varietatem linguarum, olim superbiae poenam, nunc δωρον θεου, pia quadam veneratione iustitiae, iuxta et sapientiae divinae, admirari deceat, scrutarique: cum vultus quidem saepe animi index, sermo vero semper interpret sit mentis. Nec isto censu eximenda lingua Hungarica, quippe quae adeo aemulatur Hebraicam, sanctam suo merito nuncupatam, vt non abs re ambigam; vtrum in γλωττοσυγχυσει orta sit, an vero postea ex Hebraica suppullularit? id quod de Syriaca, Chaldaica et Arabica docti suspicantur. (k)

§. 5. Sed de his suo demum loco professa opera, nun impositam mihi necessitatem video, vt instituti rationes ως εν σοφει Lectori πολυγλωττω exponam. Opus videlicet integrum in Libros duos ita dispescui, ut alter quidem Origines Linguae Hungaricae ex fontibus Hebraicis, Chaldaicis, Syriacis et Arabicis philologice deriuat; alter fata eius, indolem, accessiones et exiomata reliqua, curate exponat: quorum οικονομια, (saluo tamen meliora monentium iudicio) sequentem esse volui.

Liber I. Genesis Ling[uae] Hung[aricae]

In Origines Linguae Hungaricae inquirens.

Caput I. De Matre Linguae Hungaricae, quae hic peculiari iure Hebraica est; et de huius veneranda antiquitate.

Cap. II. De Natalibus Linguae Hungaricae, siue de συγχυσει linguarum Babelica, et num Hungarica tum nata, an vero secutis dein temporibus, ex Hebraica, eiusque filiabus suppullularit.

Cap. III. De litteris Hungarorum, ante agnitum Christum, vtrum habuerint aliquas? Vbi alphabetum Hunniacum vetus productum, critice illustrabitur, cum specimine lectionis.

Cap. IV. Etymologicon Hungaricum sexcentarum vocum sistet, ex Hebraeo, Chaldaeo, Syro et Arabico idiomate sponte et ea methodo derivatarum, vt non modo origines vocum, sed intima etiam Ling[uae] Hung[aricae] expendantur.

Cap. V. De Suffixis Ling[uae] Hung[aricae] quae hic aequae se habent, uti apud Hebraeos, praeter morem omnium Europae Linguarum.

Cap. VI. De singularibus Ling[uae] Hung[aricae] circa accentus, Nomina, Pronomina et horum Declinatione, Verba eorumque Coniugationes, Idiotismos, Constructiones, etc.

Cap. VII. Proverbiorum Hungaricorum centuriam alterutram acumen et brevitatem Orientalium Ling[uarum] aemulantium dabit, etc.

Cap. VIII. De Ruderibus sapientiae veterum Scytharum in Ling[ua] Hungarica residuis.

Cap. IX. Specimen sistet, quid in Exegesi sacra, circa dubia vexata, Linguae Hung[aricae] adminiculo, praestari posset, si in hanc ea, qua in plerasque Orientales, diligentia incumberent eruditi. Inde

Cap. X. Versionum Biblicarum Ling[uae] Hung[aricae] prostantium, historiam recensebit, cum consilio edendae Bibliothecae Hungaricae, etc.

Liber II. Exodus Ling[uae] Hung[aricae]

Fata et Accessiones Linguae Hungaricae exponens.

Caput. I. De praecipuis Linguae Hungaricae, ob varias Scytharum et Hunnorum migrationes, periodis atque conuersionibus.

Cap. II. Historiae Grammaticae Hungaricae, cum consilio edendae Grammaticae Hungaro—Hebraeo—Harmonicae.

Cap. III. Historia Lexicorum Hungaricorum, cum consilio et specimine concinnandi Lexicisi Hungaro--Hebraeo Harmonici.

Cap. IV. Historia Poëseos Hungaricae, deque eius indole orientali, et de nonnullis Poëtis Hungaris, etc.

Cap. V. De accessionibus Ling[uae] Hung[aricae] ex variis Linguis in primis Graeca.

Cap. VI. De accessionibus Ling[uae] Hung[aricae] ex Lingua Latina.

Cap. VII. De accessionibus L[inguae] H[ungaricae] ex Lingua Germanica.

Cap. VIII. De accessionibus L[inguae] H[ungaricae] ex Lingua Slauica.

Cap. IX. De Dialectis Ling[uae] Hung[aricae] Transdanubiana, Interamnensi, Transtybiscana et Transsylvana, etc.

Cap. X. De puritate, copia, dignitate, et reliquis Linguae Hungaricae axiomatibus.

§. 6. Haec fere sunt summa instituti mei capita, opus quidem minantia haud exiguum, Diuina tamen gratia auxiliante, et inter medios ardui muneris labores, admaturandum, dummodo sint, qui et symbola conferre sua, et quoquo modo fieri possit, iuuare id voluerint. Magna pars horum elaborata; maior, quod fateor, restat, ad elaborandum: nulla vero sine adparatu est. Difficile quippe est aperire vadum, ubi
*rari nantes in gurgite vasto.*²

Repetitis ergo saepe iterumque curis opus. Sane, qui rerum origines sibi sumunt explanandas, in lubricum descendunt, et vel eo labuntur facilius, quo tenuiora genuinae antiquitatis sufficiunt praesidia. Hoc vero opus, hic labor est, neque is aetatis vnus, ne dicam hominis. Vos igitur, quibus res patriae litteraria cordi est, VIRI ERVDITISSIMI, per communem patriam, communem linguam, Musas communes, obtestor, ut id, quod in scriniis vestris latet, apprime in hanc rem faciens, conferre in commune velitis; rem, inquam quae ad gloriam aeterni Numinis et decus inclytae gentis vestrae mirifice illustrandum, pertinet. Sed desino, fretus Vestra, φοστήρες *clarissimi*! in patriam inque studia rectiora propensione.

² VERGILIUS MARO, Publius, *Aeneis*, I. 118.

§. 7. Haec sunt, quae Te scire volebam, Lector πολυγλωττε! interest enim publici boni, vt de eorum conatibus orbi constet erudito, qui rem litterariam pro virili, suo quisque loco, exornare satagunt. Iam vale in Domino, et, si huic destinationis meae documento faueris, plura a me, εαν ο Κυριος θεληση, και ζησωμεν³, exspecta.

Neosolii Montanarum Hungariae, ex Museo, MDCCXIII. 3. Kal. Augusti.

Clarum PANNONIAE germen, doctissime BELI,
Arcta juncte mihi FAVTOR amicitia:
Altos fatorum Tua pandere penna recessus
Dum cupit, obruta queis HUNGARA LINGVA jacet;
Conatur, fateor, quod non conatus adusque
Est quisquam, nec habet Patria terra parem.
Ausu coepta pio fidenter promere perge,
Non fallent nisus digna brabea Tuos.

Boni omnis ergo adnectere pauca haec voluit
gratulabundus
DANIEL BVRIVS, Hungarus

- (a) Vide querulantem hac de re Albertum Molnár in praef. Gram. Hung. p. 22.⁴
(b) §. XVII. p. 45. edit. Ienensis. 1704.⁵
(c) C. IX. Sect. III. §. VI. p. m. 380.⁶
(d) Inter rerum Hung. Script. p. 594.⁷

³ [ἀντὶ τοῦ λέγειν ὑμᾶς, Ἐὰν ὁ κύριος θελήσῃ καὶ ζήσομεν καὶ ποιήσομεν τοῦτο ἢ ἐκεῖνο.](#) Jakob apostol levele 4, 15.

⁴ SZENCI MOLNÁR Albert, *Nova Grammatica Ungarica*, Hanau, 1610, (RMNY 995). kiad. TOLDY Ferenc, *Corpus Grammaticorum Veterum*, Pest, 1866, 113. Praefatio. „Cum omnium fere totius Europae nationum linguae, non solum libris varie editis sint excultae et exornatae, sed etiam Grammaticis praeceptis, in gratiam polyglottophilorum comprehensae sint: Visum est Illustrissimo Principi Dn. Mauritio Ungaricam quoque non negligendam esse. Ego vero quem sequerer quem fugerem, habebam prorsus neminem.”

⁵ BORRICH, Olof, *Diatriba de causis diversitatis Linguarum*, Quedlinburg, 1704, 44-45.

⁶ BECMAN, Johann Christoph, *Historia orbis terrarum*, Frankfurt-Lipscse, 1707, 380. cap. IX. Sect. III. De linguis, §. 6. Linguae Matrices Minores: 8. Hungarica ab Hunnis et Avaribus in Europam translata; 9. Jazygica ad Borealem partem Hungariae inter Danubium et Tibiscum, quae prorsus differt ab Hungarica.

⁷ WERNER, Georg, *De admirandis Hungariae aquis*, Bázel, 1549 (RMK III. 381), 1v. „Porro extat nunc quoque Iazygum natio inter Hungaros, quos ipsi voce decurtata Iaz vocant, ac retinent iidem etiamnum linguam suam auitam et peculiarem, Hungaricae dissimillimam.”

(e) Part. I. c. 2. §. VIII. p. 65.⁸

(f) Staat von Ungarn. p. 260.⁹

(g) Magno in hanc rem numero citatos auctores videbis in Aug. Pfeiferi Crit. S. C. III. Sect. II. qu. II. p. m. 46. seqq.¹⁰ et in celeberrimi Morhofii Polyhist. Liter. Lib. IV. Grammatico, c. potissimum III. et IV.¹¹

(h) Fr. Foris Otrokocsi in Originibus suis part I. c. VII. tractat quidem, sed non exhaurit rem adeo momentosam.¹²

(i) de Augm. Scient. Lib. VI. C. I. p. m. 343. seqq.¹³

(k) Aug. Pfeif. Critica S. I. c. p. m. 58.¹⁴

⁸ OTROKOCSI FÓRIS, Ferenc, *Origines Hungaricae*, Franekera, 1693 (RMK III. 3797), 65. „Apparet hoc etiam ex dictis hactenus, et ex consideratione linguae Jazygum, eos esse (quod et ipsi recognoscunt,) ipsissimam genuinam propaginem majorum illorum Scytharum, e quibus Natio, quae nunc peculiari nomine dicitur Hungarica, est progenita. Nam linguam per omnia eandem habent cum ceteris Hungaris. Quae differentia priam fronte videtur esse in paucis quibusdam vocolis, ea non est tanta, ut hic hic ad diversitatem sermonis faciendam, recenseri ullomodo mereatur. Nec potest dici: longo jam tempore illos a ceteris Hungaris linguam perdiscere potuisse.”

⁹ *Der Staat von Ungarn*. [h. n.] 1706, 260. „Ichre Sprache ist eine Tochter der Slavonischen, doch reden sie durchgehends Lateinisch, Teutsch, Slavonisch und Türkisch.”

¹⁰ PFEIFER, August, *Critica Sacra*, Drezda, 1680, 46-48.

¹¹ MORHOF, Daniel Georg, *Polyhistor*, Lübeck, 1708, 19-49.

¹² OTROKOCSI, 281. „In quo, aggreditur Author Origines Hungaricas e subsidio linguarum illustrare. Initium fit a vocavulis quibusdam Hungaricis, praemissis in hunc scopum aliquot regulis. Inter vocabula illa, primo loco investigatur origo vocis Isten, hoc est Deus. Post quarundam vorum, nominis, verbi et pronominis partis, particularumque aliquot, detectionem, itur ad affixa Hungarica. Ibidem subijcitur, quam facile lingua Hungarica (attento lectori Hungaro,) sine ullis vocalibus possit legi. Casus variat, genus vero (a sexus distinct.) nullum est apud Hungaros. An veteres Hunni habuerint literas? Aliquot characteres, qui veterum Hungarorum fuisse creduntur a quibusdam, producuntur. Subijcitur aliquid de ingenio Hungarorum, quod multi eorum male excolunt. Non tamen Deus coeptum misericordiae suae opus, in ea Natione deseret.”

¹³ BACON, Francis, *De dignitate et augmentis scientiarum = Opera omnia*, Lipcse, 1694, 146. „Illa demum, ut arbitramur, foret nobilissima Grammaticae species, si quis in linguis plurimis, tam eruditis, quam vulgaribus, eximie doctus, de variis linguarum proprietatibus tractaret; in quibus quaeque excellat, in quibus deficiat, ostendens. Ita enim et linguae mutuo commercio locupletari possint, et fiet ex iis, quae in singulis linguis pulchra sunt, (tanquam Venus Apellis) orationis ipsius quaedam formosissima imago, et exemplar quoddam insigne, ad sensus animi rite exprimendos. Atque una etiam hoc pacto capientur signa haud levia, sed observatu digna (quod fortasse quispiam non putaret) de ingeniis et moribus populorum et nationum, ex linguis ipsorum. Equidem libenter audio Ciceronem, notantem, quod apud Graecos desit verbum, quod latinum illud (ineptum) reddat.”

¹⁴ PFEIFER, 58. „Imo Chaldaicae, Syriacae, Samaritanae, Arabicae et Aetiopicae Gyz, tantus cum Ebraica consensus est, ut haud abs re docti ambigant, utrum in γλωττοσυγχυσει, ortae sint, an vero postea ex Ebraica suppullularint? uti forte e Sclavonica, cardinali et fundamentali lingua, Polonica, Bohemica, Russica, Illyrica, etc. Testantur id Lexica Harmonica Schindleri πάντα γλωττον, Hottingeri επταγλωττον, et εξαγλωττον Anglicum. Edm. Castelli. Sed verum interim et hoc est in γλωττοσυγχυσει quasdam plane novas et Ebraicis irreconciliabiles ortas esse voces, quod e linguis veteris orbis vel sola lingua Sinica evincit, ne de Americanis nunc dicam. Licet enim in Dub. Vex. p. 85. Sinicas etiam quasdam et Americanas, praesertim Caraibicas voces ad Ebraicas origines reducere conatus sim: (quo nunc etiam refero Caraibicum Ora cutis, quod plane ex Ebr.) attamen pleraque istarum linguarum vocabula nova sunt, ut oleum atque operam plane perditurus sit, qui omnia ad Ebraicas origines reducere voluerit.”

Bél Mátyás irodalom- és nyelvtörténeti tanulmányai

Bél Mátyás -- az utolsó polihisztora hazánknak, vagy egyike az utolsóknak. Tudós volt, aki mindenhez értett, mert a világgal kapcsolatos ismeretek még egyetlen ember számára is felmérhetőnek és átláthatónak tűntek. A nyelvtanár még mert földrajzzal foglalkozni, a lelkes nyelvtörténettel. Az ezredfordulóról visszatekintve már maga a szó is olyan aranykor képét idézi, mint Vergilius számára a farkas és a bárány barátsága. Bél Mátyás munkásságának jelentőségét nem volt aki kétségbe vonja az elmúlt évszázadok során, Notitiája, amelyben a Magyar Korona népeinek történelmét és természeti-civilizációs környezetét akarta leírni, mérföldkönek számít a tudomány történetében. Pedagógusi elvei az idegen nyelv tanítása terén a kor leghaladóbb eszmeiségéhez kapcsolódtak. Nyelv- és kritikátörténeti írásai azonban csak részletekben láttak napvilágot az első kiadás óta, héber-magyar etimológiai szótára például még soha. A kiadót nehéz feladat elé állítja a tény: olyan szöveget szeretne bemutatni, amely részleteiben rendkívül sok érdekességgel szolgál, de a korabeli nyugat-európai tudományosság tükrében szemlélve idejétmúltnak tűnnek mindazok az alapelvek, amelyek mentén Bél Mátyás felvázolta a nyelvek fejlődésének történetét, egymással való kapcsolataikat. Tudjuk, hogy G. W. Leibniz 1710-ben megjelentetett *Brevis designatio meditationum de Originibus Gentium* című cikkében már ír a magyar-finn-lapp-szamojéd nyelvrokonságról: „A másik hatalmas északi népnek a finneket kell tartanunk, akiket Tacitus *fennus*-nak nevez, félelmetesnek írja le, amilyenek manapság az erdei lappok vagy szamojédok. És bizonyos is, hogy a lapp nép eredete a finnekével azonos, ahogyan azt a nyelvük alapján Scheffer nekem már régen bebizonyította. Már Jornandes is *scridi-finni*-nek nevezi azokat (a futásról, ugyanis a *schreiten* azt jelenti, hogy lépést tenni), akiket manapság lappoknak nevezünk. De távolabbi keleti rokonaik is vannak, amelynek szembeötlő

bizonyítékát a magyarok nyújtják, ez a finnekkal rokon nép, akik Belső-Szkítiából vagy, ahogy manapság nevezzük, Szibéria közelebb fekvő területeiről érkeztek, ahogyan azt Jornandes leírja.”¹⁵

A XVIII. század elején azonban hazánkban -- a finn-magyar nyelvrokonságot nem tagadva -- a leginkább bizonyítandó nyelvtudományi feladatnak a héberrel való rokonságot tartották. Kiútkeresés a rokonalanság és az „egyedül vagyunk” érzés bénító állapotából? Bizonyítási vágy, hogy minden európai népnél különbek vagyunk, hiszen a legszentebb nyelvvel rokon a miénk? Talán mindkettő. Talán egyik sem. E szövegek bemutatásakor most többre nem vállalkozhatunk, minthogy feltérképezzük: kik voltak azok a tudósok, akiknek műveit forrásként felhasználta Bél Mátyás, hogy bemutassa rovásírásunkat, a magyar nyelv grammatikáját és szókincsét, mint egy különleges, egzotikus virágot Európa tudósainak. A források feltérképezése természetesen lehetővé teheti számunkra, hogy a korabeli Európa tudományos életében elhelyezhessük saját nyelv-és irodalomtudományunk eredményeit.

Az alkímisták évszázadokon keresztül kísérleteztek, hogy megtalálják az arany előállításának módszerét, míg rá nem jöttek arra, hogy egy elem sajátossága épp az atommagban foglalt protonok, neutronok és elektronok száma adja meg, s így, természetes, földi körülmények között nem alakul át egyik a másikká. Mondhatjuk, hogy sok évszázadnyi kísérlet hiábavaló volt, mert lehetetlent akartak végrehajtani? Nem, mert a sok kutatás során egyre jobban és jobban megismerték az anyagok: keverékek, vegyületek és elemek szerkezetét, s a modern kémiai tudományok alapját vetették meg ezzel. Bél, miközben az európai nyelvek nyelvtani szerkezetétől és szókincsétől „idegen” nyelvnek, a magyarnak a

¹⁵ LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm, *Brevis designatio*, Miscellanea Berolinensia ad incrementum Scientiarum, I(1710)/1, 1-16. „Alia ingens Septentrionis natio Finni habendi sunt, quos Tacitus Fennos nominat; miramque eorum feritatem, qualis hodie Lapponum Sylvestrium aut Samoiedarum, describit. Et sane Lapponum gentes originem cum Finnica communem habere dudum nos Schefferus ex lingua docuit. Et jam Jornandi Scridi-Finni dicuntur (a cursu, nam schreiten est passus facere) quos hodie Lappones appellamus. Sed et longius in orientem cognationes protendebant. Cujus manifestum indicium Hungari praebeant cognatus Finnis populus, quos ab interiore Scythia, et ut nunc loquimur, a regionibus Siberiae propioribus nevisse ex Jornande constat.”

rokonait kereste, igen sok jellemzőjét figyelte meg és írta le nyelvünknek. A szabályos hangmegfeleltetés elvei és módszerei koránál sokkal később szilárdultak meg, etimológiai szótárának végén mégis láthatjuk: ebbe az irányba tesz lépéseket a héber és magyar hangok összehasonlításával. Sok, éles szemű megfigyelés, új és haladó részeredmények egy ideológia szolgálatába állítva. Nem utoljára esett ez meg a magyar tudomány történetében. Sajnovics János magyar nyelvrokonságot tisztázó és széles körben közismertté vált 1770-es tanulmánya, a *Demonstratio* után 150 évvel, az első világháborút lezáró békeszerződések okozta sokk után ismét nagy számban jelentek meg azok az írásművek, amelyek a magyar nyelvet és a székely rovásírást nemcsak a sumérrel hozták rokonságba, hanem minden nyelv és írás ősének kiáltották ki. Épp ilyen hullám figyelhető meg a második világháború utáni emigráns, és az 1990-es rendszerváltás utáni magyarországi könyvkiadásban. És érdekes módon virágzott fel ugyanezekben az időszakokban a magyarság ősi kultúrájának vagy a rovásírás honfoglalás előtti eredetének teljes tagadása is. Bizonytalan közérzet? Identitáskeresés? E kérdések megválaszolása már túlmutat jelen tanulmányom keretein, melynek célja csupán a magyar nyelv- és irodalomtudomány történetének egy eddig kevésbé ismert, XVIII. század eleji, rövid fejezetének bemutatása Bél Mátyás javarészt kézíratos és töredékes tanulmányai alapján.

I. A magyar nyelv történetének két könyve

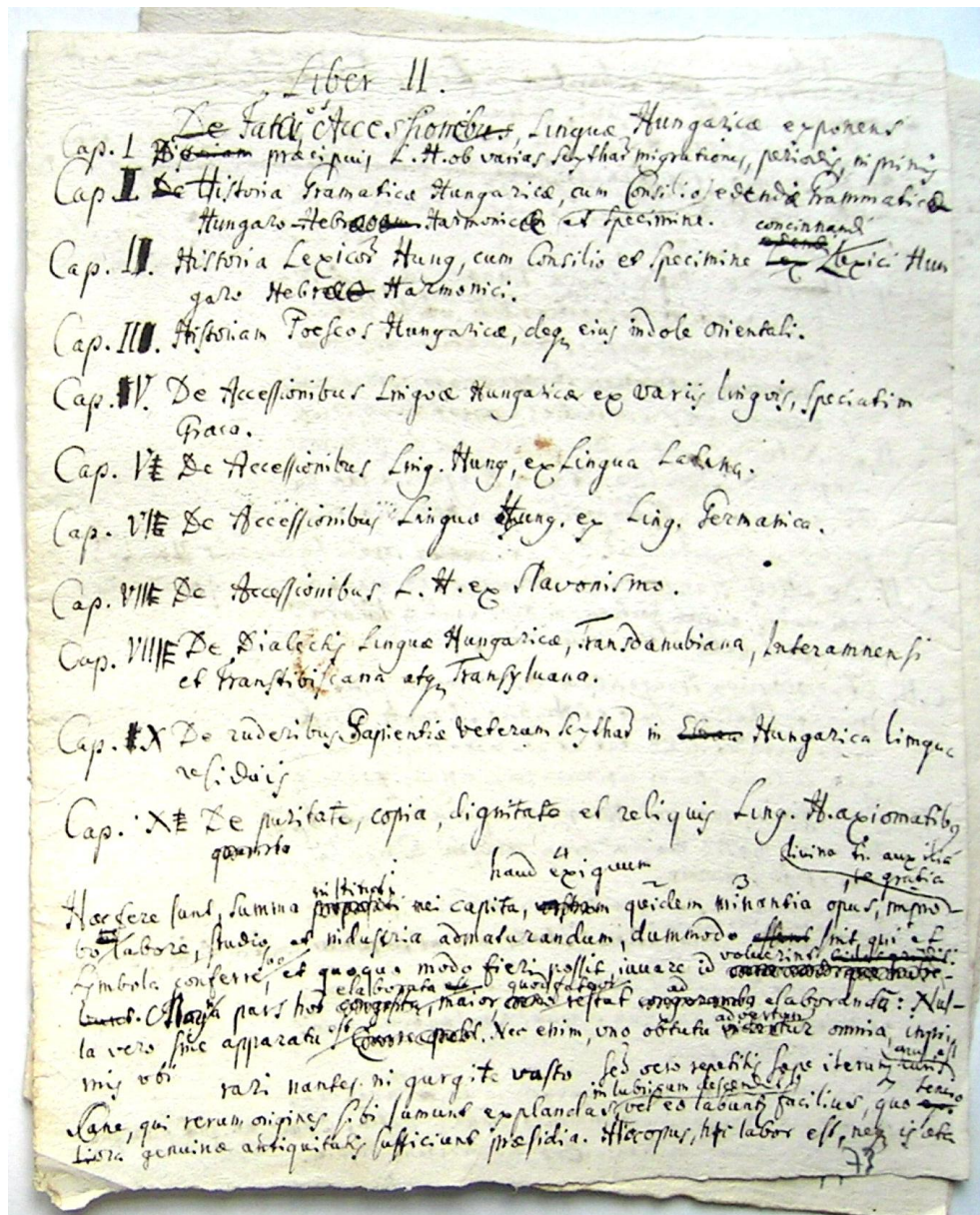
1713-ban, a lipcsei *Deutsche Acta Eruditorum oder Geschihte der Gelehrten* című tudományos folyóirat XVII. évfolyamának 420-434. oldalán jelent meg, különnyomatban ugyanebben az évben Berlinben is kiadatta Bél Mátyás azt a felhívást, amelyben kora tudós férfitársainak a segítségét kéri: mindazt, amit a magyar nyelv létrejöttéről és történetéről tudnak, és valaha leírtak, küldjék el neki.¹⁶ A Halléban eltöltött négy év után ekkor, 1713-ban már öt éve Besztercebányán élt, s dolgozott, mint evangélikus lelkész Bél Mátyás, és ott írta meg e pár oldalas felhívását is, első, nyomtatásban megjelent művét, amely „nem más, mint az ifjabb Burius Jánostól kezdeményezett, Czvittinger Dávidtól részben megvalósított irodalomtörténet-írás erősen történeti és nyelvészeti irányú továbbfejlesztése, melyhez az akkor még élő egykori protestáns gályarab, utóbb katolizált és Nagyszombatban lakó Otrokocsi Fóris Ferenc A magyarok eredete című könyvével (1692-1693) adta az alaphangot. Tőle (és Komáromi Csipkés Györgytől) származik a rovásírásnak valamiféle ősi kultúra emlékeként való tárgyalása, a magyar nyelv keleti, azaz hébernek vélt elemeinek módszeres feldolgozási terve.”¹⁷

Bél Mátyásnak érdeklődése a magyar nyelv története iránt -- a hazai tudósok inspiráló hatásán kívül -- annak a pietista közegnek köszönhető, amelyben Halléban felnőtt. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy a lipcsei folyóiraton kívül Berlinben is kiadott felhívás elsősorban azt a német olvasóközönséget volt hivatott tájékoztatni, amely -- erre tanúbizonyság Czvittinger Dávid *Specimenének* bevezetője -- a magyarságot kizárólag lóval és karddal, de

¹⁶ *Historiae linguae Hungaricae libros duos, genesin et exodvm edere parat, vtqve ervditi patriae viri, et qvi id ad se pertinere existimabvnt, symbola sua conferre velint, obnixè rogat Matthias Belivs.* (A továbbiakban a különnyomat lapszámozása a hivatkozások alapja.)

¹⁷ TARNAI Andor, *Bél Mátyás = BÉL Mátyás, Hungariából Magyarország felé*, Budapest, Szépirodalmi, 1984, 21.

nem tollal képzelte maga elé. A berlini kiadás okaként nyilvánvalónak mutatkozik, hogy peregrinációja során ott ismerte meg Daniel Ernst Jablonskit, s hogy Tervezete összefüggésben áll a Porosz Királyi Akadémián történt tudományszervezési próbálkozásokkal, Jablonski nyelvészeti törekvéseivel.¹⁸

¹⁸ SZELESTEI N. László, *Irodalom és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690-1790*, Budapest, Oszk, 1989, 63.

a. Szövegtörténet

A szöveghez három kézirat kapcsolható, amelyek a pozsonyi Evangélikus Líceum Könyvtárában találhatók. Az első a 681. köteg 37-38., a második az 53-54., a harmadik a 67-68. és a 73-76. lapján.¹⁹ Az első a tervezett, de végül el nem készült műnek a címlapterve és fejezetbeosztása – ez utóbbi a második kötet harmadik fejezete után megszakad, folytatása feltehetően hiányzik. Címe: *Historia linguae Hungaricae libri duo, quorum Alter origines Linguae Hungaricae ex fontibus Hebraicis, Arabicis, Chaldaicis et Syriacis philologice pandet: Alter Accessiones eiudem ex Graeca, Slaunica, Latina et Germanica enarrabit.* Keletkezési idejét 1714 utánra lehet tenni, mert a szerző a következőképpen jelzi magát: M. B. P. V. C. M. R., tehát Bél Mátyás, pozsonyi lelkész és rektor. A nyomtatásban megjelent tervben a két könyvet 10-10 fejezetre osztotta a szerző. E lapon az első könyvnek csak hét fejezete szerepel: a régi szkíták bölcsességéről, a Biblia vitatott kérdéseinek magyarázata nyelvünk segítségével valamint a bibliafordítások története 1714-ben -- Bél Mátyás elgondolása szerint -- már nem képezte részét a kiadandó könyvnek. A második könyvnek csak három fejezetcímét olvashatjuk: a görög, a szláv és a német nyelvből származó jövevényszavaink tárgyalását. Az eredeti Tervezeten túl az e lap túloldalára felírt címben a latin nyelv jövevényszavai is szerepelnek. Ez alapján feltételezhetjük, hogy a kézirat folytatása hiányzik.

A pozsonyi könyvtárban őrzött kéziratköteg másik két szövege a Tervezet két szövegváltozata, bár – feltehetően – egyik sem a végső változat. Időrendben korábbinak azt kell tekintenünk, amely a köteg 67-68. és 73-76. lapján található: áthúzásokkal, sorközi és

¹⁹ *Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (Katalógus)*, összeáll. TÓTH Gergely, Budapest, OSZK—Gondolat, 2006, 38 és 41. (továbbiakban: TÓTH)

marginális betoldásokkal tarkított hat lap. Nincsenek lábjegyzetei: a pontos cím, fejezet és lapszámjelzések a szövegbe ékelődnek s nincsenek benne görög kifejezések, idézetek sem. A nyomtatott szöveg alapján rekonstruált lapsorrend a következő: 75., 67., 68., 74., 73. és 76. A 75. lapon a cím és a szerző neve olvasható. A 67. lap tetején a nyomtatásban szereplő szöveg kezdődik. A cím és a szövegrész közül hiányzik az a két idézet, amely a nyomtatott változatban megtalálható.²⁰ Maga a szöveg folytatódik a 68. lapon, majd a 74-en: a kinyomtatott változat első három pontját majdnem teljes egészében olvashatjuk. A nyomtatott változat 4. és 5. pontja azonban ebből a szövegváltozathoz még hiányzik. A 74. lapon található ugyanis már magának az első könyvnek a fejezetbeosztása is: igaz itt még csak nyolc fejezetet tervezett: utóbb illesztette az első könyv tervezetébe az ősi szkíták bölcsességéről és a bibliafordításról való részt. A 73. lap a második kötet tervezett, 10 fejezetből álló beosztását tartalmazza, s a nyomtatott változat 6. pontjának elejét. A szöveg a 76. lapon folytatódik, s itt olvasható a nyomtatott változat 7. pontja, végül a kézirat elkészültének dátuma: MDCCXIII V. Kal Junii. Tehát a Tervezetnek ez az általunk eddig ismert legrégebbi kézírata két hónappal a nyomdába adás előtt keletkezett.

A másik kézirat, amely az 53. lapon, cím nélkül kezdődik, ennek az előzőnek a tisztázata, lábjegyzetekkel ellátva, s a szöveg szinte megegyezik a berlini, nyomtatott változattal. Az autográf kézirat néhány, margóra írt betoldást tartalmaz: ezek a fogalmazvány javítása során kerültek a lapra. A nyomtatásban megjelent változat hét pontra van osztva: ez itt hiányzik, bár az utóbb külön bekezdésbe kerülő részek között a folyó szövegben pár betű nagyságú, üres hely maradt. E kézirat és a nyomtatott változat közötti csekély különbségek érzékeltetésére álljon itt egy példa: a kézirat verzójának 28. sorában például ezt olvashatjuk: „Excusatus vero ille at longe gravior erravit popularis quidam scriptor...” A nyomtatott

²⁰ *Philipp. II, 11.* Minden nyelv vallya hogy a Iesus Christus Ur, az Atya Isten ditsőségére. *Scaliger Lib. III. Epist. 245.* *Studia Linguarum nemo bonus vnquam magni non aestimauit, nemo non malus contempsit.* (SCALIGER, Joseph, *Epistolae omnes*, Frankfurt, 1628, 499. Lib. III. Epist. 254. Christiano Becmanno.)

verzióban pedig a következő áll: „Excusatius vero VERNERVS at longe gravior errauit popularis quidam scriptor...” E kézirat a tervezett fejezetbeosztást azonban már nem tartalmazza, a nyomtatott változat 5. pontjának közepén ér véget. A 681. köteg következő, 55. lapján már Bél Mátyásnak egy másik művéből származó részlet kezdődik el.

Amint azt fentebb már említettem, a teljes, nyomtatott változat kétszer jelent meg, ugyanabban az évben. Azóta újból, eredeti nyelven nem adták ki. Magyarra Déri Balázs fordításában Bél Mátyás születésének 300. évfordulóján, 1984-ben jelent meg.²¹

b. Források

A felhívás bevezetője -- alátámasztandó a magyar nyelvről alkotott téves elképzeléseket -- elsőként Georg Werner 1549-ben Bázelen, majd 1551-ben, Bécsben megjelent művét, a *De admirandis Hungariae aquis* címűt állítja pellengérre, mivel a szerző a jászokról azt állította, hogy más nyelven beszélnek, mint a magyarok.²² E megjegyzését vette aztán át Olof Borrich 1704-ben²³ és Johann Christoph Becman 1706-ban²⁴ megjelent könyve is. Bél Mátyás tévedett Werner közlésével kapcsolatban: a jászok ugyanis a XVI. század első feléig valóban saját, alán nyelvükön beszéltek,²⁵ a példa azonban helytálló. A XVII. században már magyarul beszélő jászokról ugyanis más adattal nem rendelkezhetett egy dán vagy német tudós, mint egy százéves, elavult könyv egyetlen mondata. A magyarországi tudósok feladata tehát, Bél Mátyás szerint, hogy a kor kívánalmainak megfelelő, a lehető legpontosabb szakkönyvet

²¹ BÉL, *Hungariából...*, 35-44.

²² "Iazyges enim eadem per omnia, qua Hungaros, si parvam dialecti excipias delineationem, lingua vti, norunt rerum Hungaricarum periti." WERNER, Georg, *De admirandis Hungariae aquis*, Bazel, 1549 (RMK III. 381. és 395), 1v.

²³ BORRICH, Olof, *Diatriba de causis diversitatis Linguarum*, Quedlinburg, 1704, 44-45.

²⁴ BECMAN, Johann Christoph, *Historia orbis terrarum*, Frankfurt-Lipcse, 1707, 380. cap. IX. Sect. III. De linguis, §. 6. Linguae Matrices Minores: 8. Hungarica ab Hunnis et Avaribus in Europam translata; 9. Jazygica ad Borealem partem Hungariae inter Danubium et Tibiscum, quae prorsus differt ab Hungarica.

²⁵ RUSVAY, Kálmán, *A jászok eredete és nyelve*, Kecskemét, 1977, 32.

tudják nyújtani hazájukról.²⁶ Ugyanakkor a magyarországi tudósok elé elrettentő példaként állítja azt az ismeretlen szerzőjű, valószínűleg 1706-ban megjelent *Der Staat von Hungarn* című művet is, amely a magyar nyelvet a szlavón leszármazottjának tartja.²⁷ Maga Bél Mátyás a magyar nyelvvel kapcsolatos, mind hazánkban, mind pedig külföldön tapasztalható tudatlanságot egyértelműen honfitársainak együgyűsége és közönyössége következményének tartja. Ezen a helyzeten kíván segíteni, amikor – beismerve saját járatlanságát a témában, különösképpen a „keleti nyelvek” terén – kortársait arra szeretné rábeszélteni, hogy már kész, de meg nem jelentetett műveiket küldjék el neki. A készülő, a magyar nyelv eredetével és történetével foglalkozó, összefoglaló mű tartalmának felvázolása előtt azonban szükségesnek látja, hogy a magyar nyelv eredetével kapcsolatban leszögezze: "Nem hagyhatjuk ki ebből az értékelésből a magyar nyelvet sem, amely annyira hasonlít a héberhez, amelyet méltán tartanak szentnek, hogy nem kétséges, vajon a $\gamma\lambda\omega\tau\tau\omicron\sigma\upsilon\gamma\chi\upsilon\sigma\epsilon\iota$ -ben keletkezett, vagy valójában ezután, magából a héberből sarjadt ki, mint ahogy azt a tudósok a szírről, káldról és arabról feltételezik."²⁸

A Bél Mátyásra jellemzően közbevetésekkel tagolt mondatból a nyelvünk keletkezésével kapcsolatos állásfoglalása világos: az nem egyike a bábeli torony építéskor összezavarodott nyelveknek, hanem a szent héber nyelv leszármazottja. A szent jelző pedig ez esetben azt jelenti, hogy az a héber, amelyből származik a miénk, azonos az őshéberrel, magával a teremtés nyelvével. Ezt a megállapítást etimológiai szótárában a priori elvként alkalmazza, az ősi hun-szkíta írással foglalkozó tanulmányában pedig további érvekkel támasztja alá, amint azt a későbbiekben még látni fogjuk.

²⁶ "Sed vero non illud mihi proposui, vt virorum de litteraria bene meritorum lapsus insectarer, [...] sed, si ex vero pronunciamdum, in nostris civibus culpa residet, qui, rerum patriae ad ignaviam vsque incuriosi, apud exteros scriptores multis locum fecerunt erroribus." *Historiae*, 2v.

²⁷ *Der Staat von Hungarn* [h. n., é. n.] (Apponyi, 2505).

²⁸ Nec isto censu eximenda lingua Hungarica, quippe quae adeo aemulatur Hebraicam, sanctam suo merito nuncupatam, vt non abs re ambigam; vtrum in $\gamma\lambda\omega\tau\tau\omicron\sigma\upsilon\gamma\chi\upsilon\sigma\epsilon\iota$ orta sit, an vero postea ex Hebraica suppullularit? id quod de Syriaca, Chaldaica et Arabica docti suspicantur.

A tanulmány központi eleme maga a tervezet, amelyhez adatokat és segítséget kér: a két könyvre tervezett mű első része a magyar nyelv keletkezéséről, a második útjáról, történetéről szólt volna. Maga a kötet- és fejezetbeosztás előképe Kaspar Neumann 1696-ban, Nürnbergben megjelentetett könyve a *Genesis et Exodus linguae sanctae* lehetett. Neumann, aki elsősorban a mortalitást kutató tanulmányai révén vált saját korában híressé, az angliai, hasonló tárgyú vizsgálódások is az ő révén indultak meg, az Oxfordi Egyetem díszdoktora is lett. Kapcsolatban állt Leibnizzel és Jablonskival is,²⁹ akik szintén nagyra értékelték munkásságát, így 1706-ban a Berlini Akadémia tagjai közé fogadták. Bél Mátyás bizonyára ismerte írását a „szent nyelvről”, hiszen Etymologiconjában hivatkozik is rá (439-es címszó), valamint az ezt tartalmazó kéziratban, a szótár után megtalálható fogalmazványban, mely egy későbbi tanulmányának vázlata.³⁰ Így joggal feltételezhetjük, hogy elvi hátterét és keretét e mű adta. Tartalmi előképe és közvetlen inspirálói azonban a Burius-fivérek lehettek. Nem véletlen, hogy a Tervezet végén található üdvözlő verset Burius Dániel írta, aki aztán a kéziratot Berlinbe el is vitte.³¹

c. A terv megvalósulása

Bél Mátyás Tervezetének, épp úgy, mint később Notitiájának távlati célja természetesen nem csupán magának a magyar nyelv keletkezésének és történetének leírása volt. Elsősorban, a Berlini Akadémia példájára, olyan munkatémát keresett, amellyel a tudós magyarokat társasággá tudja szervezni.³² Emellett azonban a tervezett, kétkötetes műből elkészültek bizonyos részletek: az elsőből megjelent a III. fejezet, a *De litteris Hungarorum*, 1718-ban, Lipcsében, *De vetere litteratura Hunno-Scythica* címmel. Kéziratban maradt ránk a IV.

²⁹ SCHIMMELPFENNIG, K. A., *Neumann, Kaspar = Allgemeine Deutsche Biographie*, Lipcse, Duncker und Humblot, 1875-1912, XXIII, 532-535.

³⁰ Vö. alább, a 194-es számú jegyzettel.

³¹ SZELESTEI N., 62.

³² SZELESTEI N., 72-76. BÉL, *Hungariából...*, 26-30.

fejezet, az *Etymologicon Hungaricum sexcentarum vocum* -- bár az eredetileg hatszáz szócikkre tervezett szótárból csak alig több mint a kétharmada készült el.³³ A VIII. fejezetnek csak a címe: *De Ruderibus sapientiae veterum Scytharum in Lingua Hungarica residuis* van meg az előbb említett műhöz kapcsolódóan, az azt tartalmazó kézirat 44. lapján, a következőn pedig e fejezet harmadik pontja, amely a szkíták filozófiában és fizikában (*physica*) való jártasságát bizonyítja példákkal. A IX. fejezetből éppígy csak a címet: *Specimen sistitur, quid in Exegesi Sacra circa dubia vexatae Linguae Hungaricae Adminiculo praestari posset*, és Valentin Ernst Löscher *De Causis linguae Hebraicae libri III* című könyvéből származó idézetet³⁴ vetette papírra Bél Mátyás. A meglévő magyar nyelvű biblia-fordítások történetének áttekintése, amely az első könyv X. fejezetét képezte volna, csak részben készült el, vagy maradt ránk. Nem autográf kézírata szintén az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban található.³⁵

A magyar nyelvtudomány történetében újdonsággal a második könyv szolgált volna: a magyar nyelv görög, latin, német és szláv jövevényszavainak, valamint nyelvjárásainak leírása (ez utóbbinak címe, és egy Galeotto Marziótól származó idézet³⁶ szintén megvan abban a kéziratban, amely az *Etymologicon* is tartalmazza). Végül pedig a IV. fejezet előtanulmányának tekinthetjük az autográf kéziratban maradt *Hungari et Transylvani Aliquot, eruditionis fama et Scriptis celebres. Anno 1712. Collecti* című írókatalógust³⁷.

³³ Litt. VII. b. 2. SZELESTEI N. László, *Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa* (továbbiakban: *Katalógus*), Budapest, MTA Könyvtára, 1984, 70.

³⁴ LÖSCHER, Valentin Ernst, *De causis linguae Hebraicae libri III*, Frankfurt-Lipcse, 1706.

³⁵ Litt. VII. b. 1. *Katalógus*, 70.

³⁶ „Liber II. Caput IX. / De Dialectis Linguae Hungaricae

Hungari enim siue nobiles sunt siue rustici, eadem fere verborum conditione vtuntur, sine vlla varietate loquuntur, eadem enim pronuntiatio, eodem vocabulo, similes accentus vbique sunt. Nam vt de Italia loquar, nobis tanta est loquendi varietas, vt ciuis a rustico, et rursus Calaber a Tusco, tantam habeant in sermone dissimilitudinem, vt difficultatem intelligendi maximam praebeant. Sed apud Hungaros vt diximus, eadem loquendi forma, vel exigua admodum differentia est: vnde fit, vt carmen lingua Hungarica compositum, rusticis et civibus, mediis et extremis eodem tenore intelligatur. Galeotus Martius homo Italus de Dictis et factis Matthiae Regis cap. XVII. lm: 35.”

³⁷ Hist. VII. a. 2. *Katalógus*, 110.

A magyar nyelv és irodalom bemutatásával foglalkozó könyv tehát soha nem készült el, figyelme az ország történeti, földrajzi és gazdasági leírása felé fordult: 1718 őszén már erről számol be Johann Gottlieb Krausenek, lipcsei barátjának. A levél pontokba foglalva tartalmazza azt a tervet, amellyel aztán egész élete során foglalkozott, s amelynek a *Notitia* címet adta.³⁸ Lipcsei barátjának A magyarság, s ezzel együtt a magyar nyelv története azonban még hosszú évtizedekig foglalkoztatta Bél Mátyást. Az előbb említett, esztergomi kéziratok ugyan datálatlanok, a felhívás egyik megjegyzése alapján azonban feltételezhetjük, hogy az anyaggyűjtéssel 1713-ra már eléggé előre haladt, hiszen a Tervezetben már ezt olvashatjuk: "Jelentős része ki van dolgozva, de megvallom, nagyobb része vár kidolgozásra, egy rész sincsen viszont anyaggyűjtés híján."³⁹

Levelezésében aztán időről időre előbukkan e téma, 1734-ben a Berlini Akadémia folyóiratában cikket is közzétett a magyar nyelv társtalanságáról. Utolsó, nyelvtörténettel foglalkozó művének pedig azt a tanulmányt tekinthetjük, amelyet Pavel Doležal *Cseh-szláv nyelvtanának* előszavaként jelentetett meg 1746-ban, három évvel halála előtt. A nyelvek keletkezése, a magyar nyelv rokonsága, az írásos kultúra kérdése bűvópatakként haladt tehát Bél Mátyás tudományos munkásságán végig, szinte haláláig. Az alábbiakban e hol bőven áradó, hol épp alig csörgedező, el-eltűnedező patakot követjük végig: több esetben -- források híján -- feltételezésekre hagyatkozva.

d. A szövegkiadás elvei

A Tervezet szövegének itt közzétett változatának alapja az 1713-as, berlini különlenyomat. Az átírása betűhív, a nyomdahibát (!) jelzi, melyre egy helyen, magyar nyelvű szöveg közben találtam. Feltételezhetően a berlini nyomdász nem tudott magyarul, s ezért téveszthetett el

³⁸ *Bél Mátyás levelezése* (Magyarországi tudósok levelezése), szerk. TARNAI Andor, sajtó alá rend., bev. és jegyzetek, SZELESTEI N. László, Budapest, Balassi, 1993, 45-46; DÉRI Balázs fordításában megjelent: BÉL Mátyás, *Hungariából...*, 131-140.

egyetlen betűt. Híven követtem az 'u' és 'v' hang jelölésére változó módon használt 'u' és 'v' betűk átírását. A Bél Mátyásra jellemző központosítást megtartottam, a meglehetősen hosszú körmondatokat a mai helyesírás szabályai alapján nem kívántam átírni. Igen gyakran fordul elő, hogy kettőspont áll azon a helyen, ahova a mi megítélésünk szerint kérdőjel kívánnakozna. A pontosvessző helyett egyszerűen pontot használ a szerző, s utána kisbetűvel folytatja a mondatot. Az egyes szerzőktől vett idézeteket folyamatosan írja a szövegbe, dőlt betűvel jelezve azt, hogy ezek nem az ő szavai. A forrásokra lábjegyzetben, betűkkel hivatkozik, a tárgyi jegyzeteket emiatt számmal jelölve, végjegyzet formájában teszem közzé.

³⁹ Magna pars horum elaborata; maior, quod fateor, restat, ad elaborandum: nulla vero sine adparatu est.

De vetere litteratura Hunno-Scythica

1718-ban jelent meg Lipcsében az a mintegy nyolcvan lapos tanulmány, amely a magyarok ősi írásával, a rovásírással foglalkozik: ez az első, amely a ma már könyvtárnyira duzzadt, e témával foglalkozó művek sorát megnyitotta.⁴⁰ Az ajánlás annak a Daniel Ernst Jablonskinak szól, aki miatt – amint arról már szó esett korábban – a könyvtervezetét is Berlinben jelentette meg Bél Mátyás, s aki akkoriban a Porosz Királyi Társaság elnöke volt. A bevezetőben a szerző 10 évvel azelőtti, tehát 1708-as találkozásukról emlékezik meg, s ígéretéről az „irodalom” kutatásával kapcsolatban. Az irodalom szót ebben az esetben, épp úgy, mint a könyv címében, a lehető legtágabb, vagy fogalmazzunk így: legősibb voltában kell értenünk. A „littera”-tól, tehát a betűtől kezdve a régi „hun-szkíták” írástudásáig és írott emlékekig. A „hun-szkíta” egyrészt tehát a magyarok – hagyományok szerint – őséneket tartott hunokat jelenti ez esetben: Attilát és udvarát. Másrészt, mint írás, a székely(-magyar) rovásírást. Az elkövetkezőkben ez utóbbi eredetével nem kívánok foglalkozni, csak azt nyomonkövetem, hogy Bél Mátyásnak milyen források álltak rendelkezésére ahhoz, hogy erről szóló művét megírja.

⁴⁰ A műből részletek jelentek meg magyarul: BÉL, *Hungariából...*, 94-130.

<i>Alphabetum Hunno-Scythicum</i>					
Α	a.	Ј	j.	Χ	R.
Ϡ	b.	◊	k.	Λ	s.
Ѓ	cz.	ℵ	k _{fin} .	~	sz.
И	cs.	Λ	l.	У	t.
†	d.	○	ly.	Ϡ	ty.
Э	e.	А	m.	⋈	u.
С	é	С	n.	└	ü.
⊗	f.	С	ny	М	v.
Λ	g.	С	o.	⋈	z.
ƒ	gy.	С	ö.	Ψ	czs.
Ϡ	h.	З	p.	<i>Tab. II.</i> Ϡ ba. Ϡ be. Ϡ bi. Ϡ bo.	
†	i.	С	r.		

a. Szövegtörténet

A műnek több kézírata maradt ránk. A legrégebb, első változatnak azt a szöveget tekinthetjük, amelyet Tóth Gergely a pozsonyi Evangélikus Líceum Könyvtárában talált meg és írt le a közelmúltban.⁴¹ A 681-es köteg 1-43., 47-50., 53-57., 63-64. és 72. lapja. A pozsonyi könyvtáron kívül az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár is őrzi a *De vetere litteratura* egyik kéziratát: ez 32 teljes, valamint 6 kisebb, erősen javított levelet tartalmaz, jelzete: Litt. VII. a. 1.

Az első autográf változat

Bél Mátyás autográf fogalmazványaira jellemzően a lapok rektójának bal, verzójának pedig jobb hasábját írta meg először. A kiegészítések az üresen maradt hasábokba kerültek. Noha igen sok kihúzás és főként marginális betoldás szerepel a szövegben, néhány szórendi változástól eltekintve már a nyomtatásban megjelent szövegrészek állnak e lapokon, de nem a teljes szöveg: a végső nyomtatott változat terjedelmének hozzávetőlegesen a kétharmada az, amelyet ez az első változat tartalmaz. A bővítés, ahogyan azt a továbbiakban részletesen bemutatok, teljes bekezdések, pontok, forráscsoportok hozzáírásával történt.

1-4. lap: *I. N. I. Cap III. De litteris Hungarorum* – szerepel az első lap tetején. A III. fejezet jelzés arra utal, hogy eredetileg -- a Tervezetnek megfelelően – ez a szöveg az első könyv egyik része lett volna. E négy lapon hat pontba szedve a nyomtatott változat I. fejezetének az 1-5. pontban foglalt részét olvashatjuk, a 6. pont hiányzik.

5-6. lap: 7. pontként jelölve a nyomtatott változat II. fejezetének az 1. pontjával indul a szöveg, majd a 2. pontnál ér véget, bár több, a nyomtatott változatban már szereplő idézet itt még hiányzik. Ilyen például Clemens Alexandrinus görög nyelvű szövege, vagy Glosius János evangélikus lelkész beszámolója egy bizonyos Balassko Pálról, aki botra rótt a szentbeszédeket.

49-52. lap: A nyomtatott változat II. fejezetének 4. és 5. pontja.

6-11. lap: 9-10. pontként jelölve a nyomtatott változat II. fejezetének 6-8. pontja.

55. lap: 12. pontként jelölve a nyomtatott változat II. fejezetének 9. pontja.

11-13. lap: 11. pontként jelölve a nyomtatott változat II. fejezetének 10. pontja, amelynek vége szakad a magyar hangok ismertetése közben a *j* betűnél.

16-21. lap: A nyomtatott változat II. fejezetének 10. pontja a *k* betű ismertetésétől a végéig, majd a 11. és a 12. pont.

⁴¹ TÓTH, 37-45.

21-28. lap: a II. fejezet 15. pontjával kezdődik, majd a 16. pont eleje, a 17., 18., és 20. pont következik.

33a-b: A kézirat 32. lapja után egy kisebb méretű levél van a kéziratba befűzve, amely a nyomtatott változat II. fejezetének 19. pontja.

28-34. lap: 19. pontként jelölve a nyomtatott változat III. fejezetének 1. és 4-10. pontja található.

35-37. lap: 20. pontként jelölve a nyomtatott változat IV. fejezetét olvashatjuk ezeken a leveleken. A 37. lap alján a következő látható: *Tantum est. Posonii 1716. d. 8. Jan.* – tehát a kézirat elkészültének dátuma.

38. lap: Az előzőekben ismertetett kézirat szinopszisa. A lap tetején a következő cím olvasható: *Matthiae Belii Pannonii De vetere Litteratura Hunnio-Scythica hucusque ignorata Exercitatio accessit Prodromus Etymologici Linguae Hungaricae*. Itt már nincs jelzés arra, hogy egy nagyobb könyv egyik fejezeteként képzeletben el a rovásírásról szóló tanulmány megjelentetését, igen figyelemreméltó azonban, hogy a magyar nyelv etimológiai szótárának ismertetését is csatolni tervezte a megjelentetendő szöveghez. E szöveg alatt még egyszer szerepel a cím, majd 24 pontba foglalva a tanulmány vázlata.

Egyéb, az első fogalmazványhoz tartozó szövegtöredékek

14-15. lap: Összefüggő szöveg, amelynek részleteit utóbb különböző helyekre illesztette be Bél Mátyás. Így például Szamosközy könyvének⁴² részleteit a kötet nyomtatott változatának II. fejezetének 15. és 20. pontjába, Tröster könyvéből⁴³ egy részletet ugyanennek a fejezetnek a 18. pontjába. A két lap terjedelmű, összefüggő írás második oldalának jobb

⁴² SZAMOSKÖZY István, *Analecta lapidum*, Padova, 1593. (RMK III. 835)

⁴³ TRÖSTER, Johann, *Das alt und neu Teutsche Dacia*, Nürnberg, 1666. (RMK III. 2356)

sarkában a következő megjegyzés olvasható: „Quomodocunque se res habent, saltem in tantae rei suspicionem vocatos fuisse Scythas, laudi sibi ducit gens nostra.”

51b. lap: A rovásírás betűi, latin megfelelőikkel.⁴⁴

52. lap alján NB ad §. XXI. megjegyzéssel: a nyomtatott változat III. fejezet 3. pontjának záró mondatai.

56. lap: A nyomtatott változat IV. fejezetének 3. és 4. pontjában található, Antonio Bonfinitől származó idézetek.

72. lap: a nyomtatott változat II. fejezetének 4. pontjához kiegészítés: Olf Rudbeck, svéd tudósról és könyvéről.

A második autográf változat

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményében található Litt. VII. a. 1. jelzet alatt az időrendben második, autográf fogalmazvány.⁴⁵ Ez a 28 lapos kézirat a nyomtatásban megjelent, négy fejezet élén olvasható szinopszisok nélkül tartalmazza a teljes első és második fejezetet, valamint a harmadik fejezet első két pontját. A harmadik fejezet 3. pontjától a negyedik fejezet végéig, tehát a kézirat második fele a pozsonyi Evangélikus Líceum Könyvtárában található: a 681. köteg 39-44. lapján. A kéziraton dátum nem található, a 44. lap alján csupán a „Tantum est!” olvasható. Az eddig töredéknek tartott kézirat tehát Tóth Gergely kutatásának köszönhetően kiegészült, bár azt beazonosítani – az esztergomi kézirat ismerete nélkül – még nem tudta.⁴⁶ Természetesen, források hiányában még nem tudhatjuk, hogy ugyanannak a kéziratnak az utolsó három levele miért nem került el a hagyatékot megvásárló Batthyány József érsek gyűjteményébe.⁴⁷

⁴⁴ TÓTH, 40.

⁴⁵ *Katalógus*, 70, 171-es tétel.

⁴⁶ TÓTH, 38.

⁴⁷ *Katalógus*, 7-12.

E második kézirat írásképe jelentősen különbözik az első változattól. A lapok kétharmadát teszi ki az írott szöveg, a fennmaradó, egyharmad méretű margón igen kevés, utólagos betoldás olvasható. A szöveg jelentős mértékben bővült az első változathoz képest: már olvasható benne a nyomtatott változat I. fejezetének 6. pontja, a II. fejezetének 3., 13-14. és a III. fejezetének 2-3. pontja is. E kézirat azonban mégsem egyezik meg teljes mértékben a nyomtatott változattal.

A nyomtatott változat

A végső kézirat, éppúgy, ahogy a Tervezetnél láttuk, egyelőre nem fellelhető, feltételezhető, hogy az csak a nyomdába jutott el, másolat nem készült róla. A stiláris változtatásokon túl a szerző a nemzetközi szakirodalom kibővítésével foglalkozott az esztergomi kézirat elkészülte után. Így a nyomtatásban idéz Peter Lambeck *Prodromusából*⁴⁸, Étienne Morin *Exercitatio de Lingua primaeva*⁴⁹ című művéből (I. fej. 3. és II. fej. 9. és 20. pont), Ludovic Cappel *Diatribájából*⁵⁰ (I. fej. 5. pont), Alexandriai Szent Kelemen Dariusról szóló feljegyzéséből⁵¹ (II. fej. 2. pont). Hosszabban idézi Olaus Magnus⁵² (II. fej. 3. pont), és Otrókoci Fóris Ferenc (II. fej. 6. és 16. pont) műveit. Megemlíti Johann Bödicker, Johann August Egenolff és Philip Cluver nevét. Ennél jelentősebb, hosszabb betoldások a nyomtatott változat következő részeiben találhatók:

1. A II. fejezet 10. pontjában a k hang p-vé válásával foglalkozik Sylvesterre hivatkozva a kedig-pedig szó példáját hozva fel bizonyítékul.

⁴⁸ LAMBECK, Peter, *Prodromus historiae-litterariae*, Hamburg, 1659.

⁴⁹ MORIN, Étienne, *Exercitationes de lingua primaeva*, Utrecht, 1694.

⁵⁰ CAPPEL, Louis, *Diatriba de veris et antiquis Ebraeorum literis*, Amsterdam, 1645.

⁵¹ Clemens Alexandrinus, *Stromatum Libri V*, kiad. MIGNE, J. P. Párizs, 1857. (Patrologia Graeca 9)

⁵² MAGNUS, Olaus, *De gentibus septentrionalibus Historia*, Amberg, 1599.

2. Ugyane rész 15. pontjában, Töppelt Lőrinc firenzei könyvtári kutatómunkáját⁵³ megkérdőjelezendő a következőket írja: „Nem könnyen hihetem, hogy akkora tömeg könyv, amennyit a hercegi könyvtárban őriznek egy-két óra leforgása alatt olyan figyelemmel átvizsgálható, hogy mindről, még a külföldiekről is egészen pontosan számot lehet adni.”⁵⁴
3. A 18. pont alatt, Tröster állítását⁵⁵, miszerint az ázsiai szkíták cimbro-gót betűket használtak volna Claude Saumaise⁵⁶ és Plinius⁵⁷ szavaival kérdőjelezi meg.
4. A III. fejezet 1. pontjában pedig, alátámasztandó, hogy a hun ősöket nem kellene szégyellnie a magyaroknak amiatt, hogy jobban értettek a fegyverhez, mint a szavakhoz, a következő rész kiegészítésként került a nyomtatott szövegbe: „Bizony ezt a dolgot maguknak a németeknek is fel szokták róni. Ismert a német tudósok: Wolfgang Lazius, Beatus Rhenanus, Aventinus, Lehman, Cluver, Harsdorfer, Althamer, Schottel, Morhof panasza ezzel kapcsolatban. De ki merné fenntartani azt a vádat, hogy a régi időkben nem ismerték a betűket? A mi őseink inkább tettekkel mint szavakkal küzdöttek a dicsőségért – mondja Schottel. Nem értem, hogy miért ne lehetne ugyanezzel az érveléssel megvédeni a hunokat. Mindkét nép rendkívül harcias volt, s megelégedtek azzal a dicsőséggel, amit ez hozott nekik. Ugyanakkora szorgalommal éltek ennek, mint amennyivel mások az írásban fáradnak. Hányszor kívántam Magyarországnak, hogy Althamer szavaival éljek, egy Cicerót vagy egy Liviust, aki dicsőítette volna a szülőket, nagyszülőket, s kezdetektől fogva az egész nemzetet – de hiába.”⁵⁸

⁵³ „Ego vero Florentiis in conclavi publicae Bibliothecae Magni Ducis Hetruriae, sollicito omnes libros versitavi, meo tamen desiderio frustratus, discessi.” Töppelt Lőrinc, *Origines et occasus Transylvanorum*, Leiden, 1667, 71.

⁵⁴ Neque facile crediderim, tantam librorum mole, qualis in Bibliothecis Principum adseruatur, vnus alteriusue horae spatio, ea potuisse diligentia perlustrari, vt omnium, peregrinorum etiam, ratio haberi quiuisset exactissima." *De vetere litteratura Hunno-Scythica* (továbbiakban: *De vetere*), 51. Déri Balázs fordításában: BÉL, *Hungariából...*, 121.

⁵⁵ TRÖSTER, *Das alt und neu Teutsche Dacia*, reprint: bev.: WAGNER, Ernst, Köln-Bécs, 1981, 78-79.

⁵⁶ SAUMAISE, Claude, *De Hellenistica Commentarius*, Leiden, 1643, 366.

⁵⁷ PLINIUS SECUNDUS, *Historia Naturalis*, I-VI, ed. MAYHOFF, Karl, Lipcse, 1897-1909, I, 173.

⁵⁸ „Profecto Germani ipsi in harum censu ponendi sunt: notae sunt hac de re Wolfgangi Lazii, Beati Rhenani, Auentini, Lehmani, Cluuerii, Harsdorferi, Althameri, Schottelii, Morhofii, Germaniae luminum, querelae. quis

A felhasznált szakirodalomnak és magának a szövegnek, az érveknek a bővítési tendenciája arra utal, hogy Bél Mátyás a második kézirat elkészülte után olyan típusú érvanyagot igyekezett összegyűjteni, amellyel az ősi hun műveltséget, írást kétségbe vonó művek szerzőit tudja pellengérre állítani. Az érvek erősen telítettek érzelemmel is: gúny és irónia irányul az elsősorban német és szász szerzők ellen.

Egyéb, autográf szövegtöredékek

A *De vetere litteratura* című tanulmány két szinopszisa található még meg a pozsonyi könyvtár 681. kötegében. Az egyik, a korábbi változat a köteg legvégén, egy négyrét hajtott íven olvasható (57-59. lapszámmal jelölve): erősen javított, áthúzásokkal, marginális és sorközi betoldásokkal tarkított. A cím már egyértelműen utal arra, hogy a szerző önálló műnek tekintette ezt a rovásírásról szóló tanulmányt: *Matthiae Belii Pannonii De Vetere Litteratura Hunno-Scythica. Liber Singularis*. A másik, a későbbi változat a 63. és 64. lapon található: a nyomtatott változatnak megfelelő fejezet és részbeosztás, egyetlen különbséggel: a III. fejezetnél a kéziratban – tévedésből – két 7. pont szerepel. Maga a szöveg azonban megegyezik a megjelenttel.

A tanulmány 1718-as, lipcsei kiadása óta latinul nem jelent meg. Magyarra Déri Balázs fordított belőle részleteket, amelyek a Tervezettel egy kötetben láttak napvilágot. A fordításban a II. fejezet 1-7. és 14-18. pontjai jelentek meg.⁵⁹

vero inficias ire sustinebit, nullas iis litteras olim in vsu fuisse: maiores nostri, gloriam suam factis, quam dictis prodere maluerunt, inquit Schottelius. non video, cur non eodem praesidio tutari se possint Hunni. Nimirum, bellicosissimi quique populi, contenti hac laude fuerunt, si ea patrauissent, quae aliorum in scribendo fatigarent diligentiam. Equidem optavi alioquoties, verba Althameri in rem meam verto, Hungariae, aut Ciceronem quendam, aut Liuium, qui celebraret auos, proauosque et vniuersam nationem a stirpibus imis, sed frustra." *De vetere*, 63. A kéziratban a következő olvasható e helyen (a 60. lapon): „Certe, Cimbri, Teutones, Gothi, Mauri, Longobardi, in talium nato sunt ponendi. Quis vero inficias ire sustinebit, nullas his litteras, quod nihil, vel pauca admodum de se scripseriunt, in vsu fuisse. Nimirum bellicosissimi quique populi, quales Hunni fuerunt, contenti hac laude erant, si ea patrauissent, quae aliorum in scribendo fatigare possent diligentiam."

⁵⁹ BÉL, *Hungariából...*, 93-130.

b. Források

I. Hazai történetírók

A rovásírás történetével foglalkozó szakirodalom hagyományosan Kézai Simonnak tulajdonítja az első, ősi jelekkel kapcsolatos feljegyzést. A *De vetere litteratura* történeti forrásai közül azonban – keletkezésüket tekintve -- Thuróczi János *Krónikája* volt a legkorábbi. A mű két helyen tesz említést a székelyek ősi betűiről, s mindkettőt idézi is tanulmányában Bél Mátyás. Az első a bevezetőben szerepel: „A mi időnkben is a nemzet egy része, mely az ország erdélyi határain lakik, bizonyos jegyeket vés fába, és ezt a fajta írásmódot betűk gyanánt használja.”⁶⁰ A másik a *Chronica Hungarorum* első részéből származik s valamivel részletesebben magyarázza ugyanezt a jelenséget: „Ezek a székelyek, akik a szkítiai betűket még nem felejtették el, nem tinta és papír segítségével, hanem a botok bemetszésének mesterségével rovás módjára használják.”⁶¹ Ezt a két rövid megjegyzést a történetírás történetével foglalkozó tudósok annak bizonyítékeként szokták emlegetni, hogy Thuróczi néhány esetben nem írott források, hanem személyes megfigyelés alapján dolgozott.⁶²

A történeti források időrendi sorrendjében haladva Antonio Bonfini *Tizedei* azok, amelyeket Bél felhasznált művében, több helyen ismertette azokat a részeket, amely Géza fejedelem idejében a pogány magyarok megtérítését tárgyalják, két esetben még azt is jelölve,

⁶⁰ „Nam et hoc nostro aevo, pars nationi eiusdem quaedam, Transylvanis regni posita in oris, characteres quosdam ligno sculpsit, et talis scripturae vsu, litterarum ad instar viuit.” Johannes de THURO CZ, *Chronica Hungarorum*, I, textus, ed. E. GALÁNTAI—J. KRISTÓ, Bp., Akadémiai, 1985 (BSMRAe, Series nova, 7), 15. – *De vetere*, 62; *Chronica Hungarorum*, II. Commentarii, 1. Ab initiis usque ad annum 1301, comp. E. MÁLYUSZ, adiuv. J. KRISTÓ, Bp., Akadémiai, 1988 (BSMRAe, Series nova, 8), 39; THURÓ CZY János, *A magyarok krónikája*, ford. és jegyz. BELLUS Ibolya, KRISTÓ Gyula, Budapest, Osiris, 2001 (Millenniumi magyar történelem. Források), 10.

⁶¹ „Hi nondum Scythicis literis obliti, eisdem, non encausti et papyri ministerio sed in baculorum excisionis artificio, dicarum ad instar, utuntur.” Johannes de THURO CZ, I, 57. – *De vetere*, 58; „Scriptura incisa originis Turcicae, sicut nomen eius et ipse Thuróczy eam recte describens testantur, ad significandas voces talibus litteris usa est, quae non penna scriptae sunt, sed culto in ligno incidebantur. Quia ordo litterarum scripturae incisae ad significandas proprias voces Hungaricas, ut f et h litteris Graecis adiectis amplificatus est, haec consuetudo Graec-Hungarica autem non nisi in ora Ponti Euxini fieri debuit, pro certo haberi potest scripturam incisam iam ante occupationem patriae non solum ad conservandum sermonem Hungaricum aptam fuisse, sed etiam pro scriptura Hungarica censeri potuisse.” Johannes de THURO CZ, II, 135; THURÓ CZY, 58.

hogy az ő általa ismert példány 163. lapjáról származik az idézet,⁶³ tehát feltételezhetjük, hogy nem egy másik mű forrását tüntette fel sajátjaként. Érdekes módon azonban nem tűnt neki fel, hogy Mátyás udvari történetírója a székelyek betűit ismerhette, sőt azt is megállapította, hogy „kevés jellel sok értelmet foglalnak össze”.⁶⁴ Feltételezhetjük, hogy maga Bonfini Thuróczi *Krónikájából* szerezhette tudomást a székelyek írásának létéről. Arról az ennél érdekesebb dologról azonban, hogy meglehetősen sok rövidítést kellett használni a rovásírásban ahhoz, hogy kevés betű sok mondanivalót takarjon, nem tudjuk, kitől értesülhetett. Azt azonban szinte bizonyosan állíthatjuk, hogy a Zsámboky János kiadásában, 1581-ben, Frankfurtban megjelentetett könyv volt Bél Mátyás birtokában, melynek függeléke Oláh Miklós *Attiláját* tartalmazta (862-890. lap), hiszen ezt is ismerte és használta a szerző. Az erdélyi származású esztergomi érsek 1537 körül, Brüsszelben írta meg a művét, melyben a következőket olvashatjuk a székelyekről: „Erkölcseik, szokásaik és törvényeik nagyon különböznek a többi magyarokétól. Lelkük kifejezésére, akár véleményükről, akár köznapi vágyaikról legyen szó, nem papírt és tintát, s nem idegen nyelvek karaktereit használják, hanem fapálcára vésett bizonyos jeleket, amelyek számukra jelentenek valamit, s ezeket a rovásokat barátaiknak és szomszédjaiknak üzenatként vagy levélként küldik.”⁶⁵ Bél Mátyás ezt az idézetet épp úgy, mint Thuróczi Jánosét egy későbbi szerző, Szamosközy István állításainak alátámasztására és megerősítésére használta fel a műben, melyre részletesebben a későbbiekben térünk ki. Annyit

⁶² GUNST Péter, *A magyar történetírás története*, Debrecen, Csokonai, 1995, 57.

⁶³ Bonfinius Dec. I. Lib. X. p. m. 163. seqq., Bonfinius Dec. I. Lib. III. p. m. 52. – *De vetere*, 78.

⁶⁴ „Literas Scythicas habent, quas non in papyro scribunt, sed brevissimo ligno incidunt, paucis notis multa sensa comprehendunt.” Antonius DE BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, I, ed. I. FÖGEL—B. IVÁNYI—L. JUHÁSZ, Lipcse, Teubner, 1936 (BSMRAe), 146 (Lib. VII. s. 115); *Rerum Ungaricarum decades*, IV/2, (Appendix. Fontes. Index.) ed. M. KULCSÁR et P. KULCSÁR, Budapest, Akadémiai, 1976 (BSMRAe Series nova, 1), 123. Antonio BONFINI, *A magyar történelem tízedei*, ford. KULCSÁR Péter, Budapest, Balassi, 1995, 138.

⁶⁵ „Ad explicandam animi sui sententiam ac voluntatem quotidianam, praeter usum papyri et atramenti, aut characteris aliarum lingvarum, notas quasdam bacillis ligneis incidunt, aliquid inter se significantes, quibus ita incisis apud amicos et vicinos vice nuntii epistolaeque utuntur.” Nicolaus OLAHUS, *Athila*, ed. C. EPERJESSY—L. JUHÁSZ, Bp., 1938 (BSMRAe), 71. – *De vetere*, 58; OLÁH Miklós, *Hungária – Athila*, ford. és jegyz. KULCSÁR Péter, Budapest, Osiris, 2000 (Millenniumi magyar történelem. Források), 98, a vonatkozó jegyzet szövege (129): „A székely rovásírást 1515-ben még használták, Oláh tehát maga is találkozhatott vele, de forrásai is beszélnek róla.”

minden esetre le kell szögeznünk, hogy elődeihez képest új információként a botok üzenetként vagy levélként való küldését említi, megjelölve ezzel a rovásírás létezésének okát.

Székely István világkrónikája később keletkezett Oláh Miklós művénél, de annál hamarabb látott napvilágot: Krakkóban, 1559-ben jelent meg a mű, melyben tárgyunkkal kapcsolatban a következő található: „Kik meeg mostis különböznek a töb Magiaroktól, töruiniekel es irasokal, kic Hunniabeli modra Szekel bötuuel eelnec mind e napiglan.”⁶⁶ Bél Mátyás könyvében e megjegyzés nem szerepel, de tudott róla: Valóban, Székely István *Krónikájában*, melyet magyarul írt, megemlítette a hun betűket.⁶⁷ A könyvről és a benne foglaltak létezéséről Szenci Molnár Albert *Nyelvtanjának* előszavából értesülhetett, amelyet aztán később idéz is.⁶⁸

A történeti munkák sorát a Bél Mátyás tanulmányában többször is idézett és részletesen magyarázott Szamosközy István *Analecta lapidum* című művével kell folytatnunk. Kovacsóczy Farkas, erdélyi kancellár küldte őt el 1591-ben, észak-itáliai városokba Sombory Sándor, Padovában tanuló diákkal együtt. Ekkor Firenzében, Cosimo nagyherceg nyilvános könyvtárában, a Biblioteca Medicea Laurenzianában felfedezett egy nyomtatott könyvet. Nézzük tehát, hogy mit ír ezzel kapcsolatban! „Fennmaradt ezeknél Erdélyben valamiféle hazai írásmód, amelyről azt tartják, hogy az őseiktől, a szkítáktól hagyományozódott rájuk, az utódokra, sok évszázaddal ezelőtt és Keletről hozták be Európába. De amint az ázsiaiak nyelve különbözik az európaiaktól, úgy írásjeleik és írásmódjuk is teljesen eltér tőlük. Ugyanis míg az európaiak jobb felé vezetik az írásjegyeket, az ázsiaiak bal felé rajzolják a magukét, rák módjára. E két írásmód közül a többiek valamelyiket származásuk szerint használják s a kettő közül az egyiket követik. Csak a székelyek írása nem akarja ezeket a

⁶⁶ *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol*, Krakkó, 1559, 142v, (RMNY 156), Facsimile: kiad. és bev. Gerézdi Rabán, Bp., Akadémiai, 1960 (Bibliotheca Hungarica Antiqua).

⁶⁷ „At vero, meminit litterarum Hunniacarum Stephanvs Székely, in Chronico suo, quod hungarice conscripsit.” *De vetere*, 12.

⁶⁸ *De vetere*, 23.

rendszereket utánozni. Ez ugyanis sem az egyik, sem a másik oldalról nem kezdődik, mint a görögöké vagy a zsidóké, hanem fentről lefelé halad, olyan finom összevonásokat alkalmazva, hogy igen kevés betűvel sok értelmet fejez ki. Így nem is mindig tintával írják, hanem hosszú fadarabokra és négyszögletesre faragott botokra tollként használt késheggyel vésik az egymáshoz tapadó betűket. A rovásírásnak ez a fajtája az ősi írásjelekkel együtt napjainkig fennmaradt náluk. Ennek az írásmódnak egész kötetnyi, nagyon régi példája maradt fenn máig Toscana nagyhercegének könyvtárában, Firenzében, valóban csodálatraméltó s egész Európában ismeretlen írásjelekkel [...] A kötetben nem a ma is használatos lenpapír, hanem nílusi papirusz van bekötve és nem tollal van írva, hanem nyomtatva van, s az összefüggő sorok lefelé külön vonallal vannak az üres helyeken egymástól elválasztva. Nyilvánvaló, hogy nemcsak ezek az írásjelek, hanem az egész kódex nagyon régi. Így tehát az európaiak abbahagyhatják a dicsekvést nyomdatechnikájuk miatt, melyet nemrég fedeztek fel, mivel ez a sok évszázaddal ezelőtt nyomtatott, a világ számára ismeretlen jelekkel íródott könyv nyilvánvalóan hirdeti, hogy ennek a dolognak a feltalálói a szkíták voltak.”⁶⁹ Szamosközy szövegében igen sok újdonságot találhatunk. Eltekintve attól a rövid részlettől, amely a rovásjelek összevonására utalva az írás tömörségét emeli ki, s amely Bonfini ismertetett

⁶⁹ „Superest apud hos in Transylvania, genus quoddam vernaculum scribendi, quod ab αρχαιογονοις eorum Scythias, iam inde per multa secula posteritati traditum, ac ab Oriente in Europam illatum retinetur. Sicut autem linguarum dissimilitudine Asiatici ab Europeis herciscuntur, ita et literarum notis scribendique forma per omnia dissident. Nam cum Europaei dextrorsum elementorum figuras ducant, Asiatici sinistrorsus suas pingunt, καρκινίζοντες. Ex his duabus scribendi formis ceterae etiam in toto orbe vt originem habent, ita et motus qualitatem alterutram sequuntur. Sola Siculorum scriptura noluit eas leges imitari. Ea enim non vltro citroque, uti Graeca et Hebraica, sed initium a summo faciens horsum se capessit, litteris deorum tendentibus, ac tam subtili complexione implicatis, ut paucissimis multa absoluatur sententia. Itaque non scriptorio semper atramento, sed particulis oblongis fustellisque in quadrum dolatis, cultelli cuspide veluti stylo literas confertim haerentes insculpunt. Quod genus εγγλυφογραφιας cum iisdem priscarum literarum notis hucusque temporis penes illos remansit. Talis typi exemplar perquam vetustum integro volumine in Bibliotheca Magni Ducis Hetruriae, Florentiae hodie extat, mirandis sane et incognitis Europae literarum notis [...] Non e lineis chartis, quales hodie in vsu, sed Nilotica papyro volumen constat, nec calamo est exaratum sed typo impressum, vbi versuum συνοιχιαi dependulae, singularibus lineis, per quaelibet interstitia insertis, inter se distinguuntur. Nec vero ipsi tantum characteres, sed totus etiam codex multam vetustatem omnibus argumentum pre se fert. Vt iam desimant gloriae Europaei de sua cossiterographia nuperrime inuenta, cum hic liber ante multa secula impressus literis huic orbi incognitis, Scythas eius rei authores manifeste proclamet.” SZAMOSKÖZY István, *Analecta lapidum*, Padova, 1593 (RMK III. 835), 14. Reprint: *Analecta lapidum (1593) – Inscriptiones Romanae Albae Juliae et circa locorum (1598)*, sajtó alá rend. BALÁZS Mihály, MONOK István, Szeged, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez), 37-189. – *De vetere*, 53, 57, 59.

mondatára emlékeztet, arra a jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy a rovás sorai fentről lefelé haladnak. Fennmaradt a szerző kézírásával egy vers, amelyet Rudolf császár ellen részben ezekkel a karakterekkel írt, mintegy titkosírásként használva a rovást,⁷⁰ ott azonban magát a címet balról jobbra, a versbe szőtt, rovásírásos jeleket viszont jobbról balra írta. Ez utóbbi könnyen magyarázható: a latin folyóírásba illesztett szavakat csak akkor lehet könnyedén olvasni, ha ugyanolyan sorrendben állnak a betűk, ahogy a szöveg többi részében. Az azonban igen elgondolkoztató, hogy a címben sem fentről lefelé sorakoznak a jelek, ahogy arról az *Analecta lapidum*ban írt. Tudnunk kell azt is, hogy az *In Rodolfum Caesarem* 1604-ben, tehát több mint tíz évvel később keletkezett, mint az *Analecta*. A fenti szövegrész másik újdonsága és érdekessége annak a könyvnek a leírása, amelyet a firenzei könyvtárban látott Szamosközy István: finom papiruszra nyomtatott szöveg. A könyv tárgyáról azonban említést sem tesz a szerző. Könnyen adódhat tehát a feltételezés: a furcsa jelekkel írt szöveget nem tudta elolvasni, s a székely rovásírás jeleit csak később, hazájába visszatérve ismerte meg. Padovában kiadott könyve és a Rudolf ellen írt vers között keletkezett ugyanis az a kézirat, amely aztán számtalan példányban terjedve mintegy „divattá” tette a rovással való levelezést: Telegdi János *Rudimentája* (1598), melyhez előszót Baranyai Decsi János írt. Így könnyen magyarázhatóvá válik az a furcsaság is, hogy a székely rovásírás irányáról azt írja, hogy fentről lefelé halad. E könnyű elméletnek azonban ellentmond a padovai Antonius Maginus 1595-ben megjelent, *Geographiae Cl. Ptolomei Pars II* című művének az az állítása, hogy „a székelyek betűi az abesszin, héber és szír írással vannak rokonságban, s ugyanolyan módon jobbról balra haladnak. A firenzei nagyherceg könyvtárában létezik egy ilyen könyv.”⁷¹ A kötetet igen sokan szerették volna azóta is megtalálni, elsőként az 1600-as évek közepén Firenzébe utazó Töppelt Lőrinc, aki azonban hiába kereste a nagyherceg könyvtárában ezt a

⁷⁰ SEBESTYEN Gyula, *A magyar rovásírás hiteles emlékei*, Budapest, MTA, 1915, 82-84.

⁷¹ „Characteres ipsorum (i. e. Sicularum) cum Abyssinis, Hebraicis, Syrisque affinitatem habent, et a dextra ad sinistram more istorum scribunt. Extat talium Characterum liber in Bibliotheca Ducis Florentini.” p. 162, n. 17.

nyomtatványt.⁷² Bél Mátyás több helyen hivatkozik Szamosközyre, s különösen a nyomtatás mesterségének szkítiai eredetével kapcsolatban ismerteti igen sok tudós véleményét. Számba veszi azokat, akik elfogadták a kötet létét és a nyomtatás eredetével kapcsolatban is egyetértettek a szerzővel⁷³, és azokat is, akik kétkedésüknek adtak hangot.⁷⁴ Maga Bél a témát lezárando Johann Tröster állításait több helyen támadva és kétségbe vonva végül saját szavait dörgöli az orra alá: „A nyomdászmesterség a kínaiaknál és talán az ázsiai szkítáknál is sok évszázada használatban volt már, mielőtt Európában föltalálták.” (II. könyv, 3. fejezet, 255. lap). Így bocsátunk meg annak, aki megvallotta vétkét!”⁷⁵

A *De vetere litteratura Hunno-Scythica* közvetlen, magyar előzményeként Otrokocsi Fóris Ferenc *Origines Hungaricae* című, 1693-ban megjelent, kétrészes művét⁷⁶ kell számon tartanunk. A református vallása miatt gályarabságot szenvedett, majd később katolizált szerző, nyugat-európai útjai során ismerte meg az ott kibontakozó -- és a pietista, irenista mozgalmakkal szoros kapcsolatban álló -- németalföldi és németországi honismereti irodalmat. Művében be akarta mutatni Európa számára Magyarországot és a magyarok eredetét, keleti rokonságunkat és közvetlen leszármazásunkat a zsidóságtól. A magyarság eredete után nyomozva említést tett a rovásírásról, a magyar nyelvtudomány történetébe újat azonban magyarányú szóhasználatával hozott⁷⁷, etimologizálási módszerével⁷⁸ bizonyítani

⁷² „...ego vero Florentiis in conclavi publicae Bibliothecae Magni Ducis Hetruariae, sollicite omnes libros versitauī, meo tamen desiderio frustratus, discessi.” Töppelt, *Origines et occasus Transylvanorum*, 71. – *De vetere*, 51.

⁷³ BOXHORN, Marcus Zuerius, *Historia Universalis*, Leiden, 1652, 181. – *De vetere*, 50.

⁷⁴ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Hungaria Illustrata*, Utrecht, 1655. (RMK III. 1942), kiad. TOLDY Ferenc, *Corpus Grammaticorum linguae Hungaricae veterum*, Pest, 1866, 342: „Librum Florentiae adseruatum, non litteris Hungaricis, sed litteris linguae alicuius alterius scriptum eousque adseremus, donec quis Florentinam ingressus Bibliothecam, vel partem quam exiguum, exinde vere descriptam, ad nos transmiserit, vel si quis Hungarus istius scripturae gnarus viderit, legerit et nobis bona conscientia testatus de ea fuerit. Sane credibile est, scripturam aliquam litteris alicuius linguae orientalis conscriptam esse.” – *De vetere*, 50; STRUVE, Burckhard Gotthelf, *Introductio ad notitiam rei litterae*, Jéna, 1706, 519. TRÖSTER, 78. – *De vetere*, 51.

⁷⁵ „...artem Typographicam apud Sinenses, et Scythas etiam forte Asiaticos, multis seculis prius in vsu fuisse, quam in Europa sit inuenta, Lib. III. c. 3. p. 255. [TRÖSTER, 79] Sic parcimus fasso!” – *De vetere*, 57.

⁷⁶ Franecker, RMK III. 3797.

⁷⁷ BÉL, *Hungariából...*, 21-22. A műről bővebben a következő, az Etimológiával foglalkozó részben lesz szó.

⁷⁸ Az etimológia újkori alkalmazásának elvi hátterét az elsők között így fogalmazta meg Estienne GVICHART 1618-ban, Párizsban megjelent könyvének, a *L'Harmonie etimologique des langves*-nak előszavában: „Quant á la

tudta Kis-Ázsiáról, Attikáról, Aetoliáról, a Kaukázusról és Szkítiáról, hogy magyarok laktak ott. Héber gyökerekre visszavezetve a szó eredeti értelmében magyarázza, azaz magyarrá teszi például a Meotis, a Pannonia, a Dacia, a Kaukázus és az Ararát nevét⁷⁹. A jobbról balra haladó magyar rovásírás adta lehetőséget azonban a keleti nyelvekkel való rokonság igazolására nem használta ki, bár a könyvében közzétett öt betű tanúsítja, hogy látott már ilyen jeleket, azonban ősi magyar voltukkal kapcsolatban kétkedését fejezte ki: „Az ősi hun ábécé címmel birtokomban van egy olyan betűsor, amely jobbról balra halad. [...] Mivel azonban ezek a betűk még nekem is gyanúsak, különösen azért, mert a magánhangzók (melyek száma nyelvünkben hét) a mássalhangzókkal vegyesen vannak az európaiak módjára felsorolva, azért azok közzétételét, vagy biztos ítéletemet addig elhalasztom, amíg – Isten segítségével – máshonnan jobban értesülhetek.”⁸⁰ A közzétett betűsor és a leírás alapján bizton lehet állítani, hogy a Telegdi-féle *Rudimenta* egyik másolata lehetett Otrokocsi birtokában, melyet Velencéből hozott neki egy nyugat-magyarországi személy.⁸¹ Igen érdekes a megjegyzése, amely a magán- és mássalhangzók keveredéséről szól, hisz hogyan is lehetne leírni egy ismeretlen kódrendszert, mint a közvélemény által elfogadott jelrendszer alkalmazásával. Egészen egyszerű példával megvilágítva a problémát: a morzejeleket is a latin ábécé betűinek sorrendjében szokták közzé tenni. A megjegyzés mögött tehát egy nem teljesült elvárás húzódik meg: s ez – ismerve a szerző törekvését: a héber-magyar nyelvrokonság bizonyítását – nem lehet más, mint az a tény, hogy a héber ábécé a

deriuaison des mots par addition, subtraction, transposition, et inuersion des lettres: Il est certain que cela se peut et doit, ainsi faire, si on veut trouuer les etymologies. Ce qui n'est point difficile à croire, si nous considerons que les Hebrieux escriuent de la droite à la senestre, et les Grecs et autres, de la senestre à la droite. Tous les doctes aussi reconnoissent telles deriuaisons estre necessaires, et la verité des etymologies en est la preuue trescertaine."

⁷⁹ OTROKOCSI, II, 138-141, 5-13, 15-18, 192-201 és 211-215.

⁸⁰ „Habeo apud me characteres quosdam a dextra ad sinistram procedentes, cum titulo Alphabetum antiquorum Hunnorum; [...] verum cum mihi ipsi etiam illi characteres valde adhuc suspecti sint; praesertim ex eo quod vocales (quas septem habeamus) mixtim ibi inter consonantes recensentur, ad instar Europaeorum, idcirco eorum publicationem, aut certius de his iudicium, eo usque differo, donec Deo dante, melius de iisdem aliunde edoctus fuero." *Uo.*, 320. – *De vetere*, 24.

⁸¹ SEBESTYÉN, 11 és 112-113.

mássalhangzók felsorolásából áll. Ennek párhuzamát várhatta a székely rovás jeleiben is. Bél Mátyás és Otrókoci Fóris Ferenc között, amint az nem is olyan régen bizonyítást nyert, személyes kapcsolatfelvételre került sor, igaz, csak a *De vetere litteratura* megjelenése után.⁸² A tanulmányban igen sok helyen hivatkozik az *Origines* című műre, a héber-magyar nyelvrokonítási példáira is, azt azonban kéziratban maradt *Mutatványában*⁸³ használta fel inkább. Ahogyan azt már a Bonfini szöveg idézésénél is láttuk, úgy Otrókoci esetében is Bél Mátyás a hangsúlyt az ősi hunok-magyarok műveltségének ismertetésére fekteti leginkább s az erre vonatkozó szövegrészeket idézi hosszan.⁸⁴

II. Hazai nyelvtanírók

Nyelvtaníróink közül Szenci Molnár Albert, Komáromi Csipkés György és Tsétsi János műveinek részletei szerepelnek a *De vetere litteratura Hunno-Scythicában*. Szenci, Baranyai Decsi János kérésére, 1610-ben kiadott magyar nyelvtankönyvének előszavában felhívással fordul a nagyközönséghez: „Az erdélyi székelyek hun betűit, amelyeket Székely István Magyar krónikájában emleget, soha nem láttam, s nem is ismerek olyat, aki azokat látta volna. Kérem ezért népemet, elsősorban az erdélyi székelyeket, hogy – ha valami ilyenük van --, szíveskedjenek kommentárral együtt a nyilvánosság elé tární.”⁸⁵ Művében nem merül fel a héberrel való rokonság kérdése sem, bár a zsidó nyelvtanírók hatására a névszóragozásba felvesz egy hetedik esetet is, túllépve ezzel a latin grammatikák konvencióján, s az ige

⁸² TÓTH, 69-71.

⁸³ *Specimen lexici Hebraeo-Hungarico-Harmonici*, MSC. Lsd. a következő fejezetben!

⁸⁴ *De vetere*, 53.

⁸⁵ „Siculorum vel Szekeliorum Transalpinorum literas Hunnicas, quarum meminit Stephanus Székel in suo Chronico Ungarico, numquam vidi, neque hominem novi, qui eas viderit. Rogo itaque populares meos, in primis Szeculos Transsylvanos, ut si quid ejusmodi penes se habeant, in publicum illud proferre cum suis commentariis dignentur.” SZENCZI MOLNÁR Albert, *Grammatica Vngarica nova*, Hanau, 1610 (RMNY 995) = TOLDY, 114. – *De vetere*, 23.

tövének az egyes szám harmadik személyű alakot tekinti, az első helyett, s megállapítja, hogy az európai nyelvekkel semmiféle rokonságban nincs a miénk.⁸⁶

Komáromi Csipkés György, nyelvünk keletkezésével kapcsolatban a „bábeli tornyot” említi, s azért hangsúlyozza, hogy az ottani zűrzavarban született a magyar, mert egy nyelvnek sem a dialektusa, Európában rokontalan, más nyelvből le nem származtatható, beszéd-⁸⁷ és írásmódja (érti ezalatt a rovásírást) a keletiekhez hasonlít: „Írásmódja azonos a legtöbb keleti nyelvével, például a héberrel, kálddal, szírrel, arabbal, perzsával, törökkel tudniillik jobbról balra halad, amit egy nyugati nyelv sem követ [...] A magyar írásnak 32 saját betűje van, mert a k-t másként írják középen, másként a szó végén és elején, amint az a betűk alakjából látszik, amelyet szívesen közzétennénk, ha a nyomtatásra úgy volnának betűtípusaink, mint ahogy tollunk és ujjunk az írásra. Mivel azonban szkítiai betűtípusaink nincsenek, rómaiakkal írjuk le.” Komáromi, miközben kételkedését fejezi ki a Szamosközy által leírt, fentebb ismertetett kötetrel kapcsolatban, megemlíti egy debreceni, rovásírással írt kódexet, melyben Sebestyén Gyula, éppúgy mint az ismertetett ábécében Telegdi *Rudimentáját* valószínűsíti:⁸⁸ „Mert van nálunk is régi magyar betűkkel írott könyv... ezt a régi írást olvasni, érteni tudjuk, sőt még mind a mai napig írni is.”⁸⁹

Tsétsi János a névelőhasználat és az igei személyragok névmási eredete kapcsán állapítja meg a magyar nyelvről, hogy a héberrel áll rokonságban,⁹⁰ s ősi írásunkat a következőképpen ismerteti: „Biztos hagyomány, hogy a magyarok Szkítiában a saját betűiket használták, jobbról balra haladva az írásban, mint a zsidók és más keleti népek. Ezeknek a

⁸⁶ „...cum Europaeis nullam cognationem habere hanc nostram [linguam], certum est.” *Uo.*

⁸⁷ „Lingua Hungarica, nulli linguarum sub caelo tam est similis, ac Hebraicae; quam imitantur Syriaca, Chaldaica et Arabica, quamvis longius.” TOLDY, 341.

⁸⁸ SEBESTYÉN, 6.

⁸⁹ „Extat etenim et apud nos liber, literis vetustis ungaricis exaratus.. scripturam istam vetustam legere, intelligere, praeterea etiamnum hodie, scribere eadem possumus.” TOLDY, 341. – *De vetere*, 50.

⁹⁰ TSETSI JÁNOS, *Observationes Ortographico-Grammaticae*, Lőcse, 1708 (RMK II. 2334) = TOLDY, 679.

betűknek a nyoma, ahogyan egyesek állítják, kétségtelenül fennmaradtak az erdélyi székelyeknél, bár kevesen tudják használni.”⁹¹

Bél Mátyás forrásai közül a rovásírással kapcsolatban újdonságot Komáromi Csipkés hoz: azt ugyanis, hogy ezeket a betűket a „keleti” nyelvekhez hasonlóan jobbról balra írják. Épp így ő volt az, aki – Bél számára elsőként -- nyelvünket közvetlenül rokonította az őshéberrel.⁹²

⁹¹ „Traditio non incerta est, Hungaros in Scythia propriis literis fuisse usos, progrediendo inter scribendum a dextera versus sinistram, more Hebraeorum et aliorum orientalium. Harum literarum vestigia etiamnum, ut aliqui perhibent, apud Szekelios Transilvanienses superesse extra dubium est, licet iis uti paucis datum sit.” TOLDY, 664. – *De vetere*, 23.

⁹² Erről bővebben lsd. HEGEDŰS József, *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykori európai nyelvtudomány tükrében*, Bp., Akadémiai, 1966 (Nyelvtudományi értekezések 56). KELEMEN János, *A filozófus Dante, Művészet- és nyelvelméleti expedíciók*, Bp., Atlantisz, 2002 (Mesteriskola), különösen 111-122 és a magyar nyelvhasználat későbbi szakaszának meghatározó jelenségeihez vö. SZÖRÉNYI László, *Nyelvrokonság, őstörténet és epika a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban* = Uő, *Studia Hungarolatina*, Bp., Kortárs, 1999, 73-83.

latin, markomann, gót és runa ábécét kihagyva a magyar rovásírás jeleit tette a helyére. Az ezt összefoglaló táblázatot Kaposi Sámuel (1660-1713) gyulafehérvári református tanár küldte meg neki, s eredetét tekintve visszavezethető az előzőekben említett Telegdi féle *Rudimentára*.⁹⁴ Maga Löschner művében egyesével elemezte végig a héber betűket, s az ősi germán, gót és runa jelekkel vetette azokat össze, rámutatott a hasonlóságra, sőt, az egyezésre. A bizonyításhoz – ha az egyes hangok jelei nem egyeztek kellőképp -- arra is szüksége volt, hogy magyarázatot találjon arra: miért változott meg idővel maga a héber karakter.⁹⁵ Ugyanígy ismerteti Bél Mátyás is a magyar hangokat egy teljes fejezeten keresztül.⁹⁶ Célja tehát egyértelműen az volt, hogy a székely, ezáltal tehát a magyar írásról, ezzel pedig magáról a nyelvről is bizonyítani tudja, hogy az közvetlenül az őshéberből származik, s így, az összes európai idiómával ellentétben a legszentebb, legősibb és legtiszteletreméltóbb is. Elmélete három pilléren nyugodott: a firenzei, Szamosközy által ismertetett, nyomtatott könyv létén⁹⁷, Komáromi Csipkés György leírásán, mely a héberhez hasonlította mind a sorvezetést, mind nyelvünk szerkezetét, s Otrokocsi Fóris Ferenc héber-magyar etimológiáin. A többi forrást csak mindezek alátámasztására alkalmazta, nem feledkezve meg arról sem, hogy a rovásírás létét tagadó vagy kétségbe vonó elméletekre is felhívja a figyelmet. Természetesen nem elégedett meg azzal, hogy kizárólag honi írókat ismertessen: művében számtalan ókori szerző mellett francia, német, ír, svéd, olasz szerző írástörténeti munkáját használta fel,⁹⁸ s így elsőként ő volt az, aki rovásírásunkat európai összefüggésekben tudta bemutatni.

⁹⁴ Vö. SEBESTYEN, 8.

⁹⁵ „Antiquissimae et rudiores, ut ita loquar, literae Ebraeae, quae laterculo sexto repraesentantur, sequentibus rationibus constat. Aleph, si Kircheri Lib. de turri Babel p. 157. credimus, unica olim et erecta linea constitit, **I** Latino simile; verum attentius rem consideranti, videtur lineae isti stanti alia, sed exigua, superius adjecta fuisse, ut figura prior ostendit, cum qua egregie conveniunt figura hujus literae Germanica vetus, Gothica et Runica, nec abludit Rabbínica, nisi quod ad alterum latius lineolam annectat inflectatque.” LÖSCHER, 225.

⁹⁶ *De vetere*, II. rész X. fejezet, 33-39.

⁹⁷ Erről még a mű megjelenése után is levelezett: 1722-ben, Christian Goldbach tesz erre utalást. *Bél Mátyás levelezése*, 104. 181. sz. levél.

⁹⁸ Néhány részlettel kapcsolatban vö. KOMLÓSSY Gyöngyi, *Ősi betűk, mitikus történelem*, ItK, 2006/5, 529-538. Itt kell megjegyezni, hogy e cikkben Szamosközy István *Analecta lapidum* című művével kapcsolatban az azóta megismert adatok a firenzei kódexszel kapcsolatban más megvilágításba kerültek számomra.

Itt kell megjegyezzük azonban azt is, hogy a szerző kimutathatóan azt a máig élő hagyományt alkalmazta, melynek alapján egyes források számos más forrását sajátjaként jelölte meg. Így például a könyvének első fejezetében szereplő idézetek szinte kivétel nélkül Thomas Bang (1600-1661), koppenhágai orientalista *Caelum orientis et prisci mundi című*, 1657-ben megjelent művéből származnak. Bél pontosan ismerte azonban azokat a XVII. században keletkezett őstörténeti műveket, amelyek az egyes népek eredetét mind a szkítákig vezették vissza, őshazájukat Szkítiában, azaz Szittyaföldben jelölték meg.

Az ezzel foglalkozó tanulmányok sorát Joannes Becanus Goropius (Van Gorp, 1518-1572) flamand orvos és nyelvész nyitotta meg⁹⁹. Őt követte Philip Cluver (1580-1623) történeti és földrajzi író, aki a németek eredetéről a következőket írta: „A germánjainkkal kapcsolatos emlékekről Strabónnál olvashatunk, aki azt állítja, hogy az északiakat keltoszkítáknak nevezték. e név alatt kétségtelenül a germánokat, gallokat, hispánokat és briteket kell értenünk.”¹⁰⁰ Justus Georg Schottel (1612-1676)¹⁰¹, Daniel Georg Morhof (1639-1691)¹⁰², Johann Bödiker (1641-1695)¹⁰³ és Bél Mátyás kortársa, Johann Augustin Egenolff (1683-1729) is ezen a véleményen volt 1716-ban, Lipcsében megjelent könyve¹⁰⁴ tanúsága szerint, s a sort hosszan lehetne folytatni francia példákkal is.¹⁰⁵

⁹⁹ „De qua rursus intelligas non aliud quondam Galatarum, quam Germanorum viuendi genus et institutum fuisse, ut nimirum nemo agrum certum haberet, sed eo contentus esset quem magistratus et principes in annos singulos concessissent. Hinc altius quoque ad primos gentis ortus gradatim fieri poterit progressus, in Scythiam nos paulatim deducturus, atque inde ad Volgam, mox superius ad Daicem hinc ad Iaxartem, quem Alexandro milites falso Tanaim crediderunt: quo ubi peruentum fuerit, Indoscythica proxima sunt, et Margiana, primae hominum post diluvium sedes. quem totum terrarum tractum utrimque secundum maris Caspii litora ad Tanaim usque et inde ad Gades Iapeto fuisse a patre assignatum, non semel dixi. Quocirca Galli hanc portionem primo suo parenti non tam assignatam quam consecratam fuisse ostendere volentes, sese Galatas nominarunt, quasi terrarum quas Galli permissu haberent, coloni.” VAN GORP, Joannes Becanus, *Opera*, Antwerpen, 1580, 35.

¹⁰⁰ CLUVER, Philip, *Germaniae Antiquae libri tres*, Leiden, 1631, 17. „De Germanis quoque nostris testimonium modo cognovimus ex Strabone, qui quosdam septentrionalium Celtoscythas ait adpellatos. sub quo vocabulo haud dubie Germani, ac Galli, Hispanique et Britanni intelligebantur.”

¹⁰¹ SCHOTTEL, Justus Georg, *Teutsche Sprach-Kunst*, Braunschweig, 1641.

¹⁰² MORHOF, Daniel Georg, *Polyhistor*, Lübeck, 1688.

¹⁰³ BÖDIKER, Johann, *Grundsätze der teutschen Sprache*, Berlin, 1690.

¹⁰⁴ EGENOLFF, Johann Augustin, *Historie der Teutschen Sprache*, Lipcse, 1716, 105-106. és 116-117. "Von den Teutschen un ihren verwandten Völckern ist aus dem VII Buche des Strabo, und V des Diodorus die sache ausgemacht, allwo besagter ersterer scribe auch die Völcker, so an dem Ober-Theil des Adriatischen Meeres gewohnet, Celten, und gedachtes Meer das Celtische heisset. Der offterwehnte Pezeron erweist, daß alle

Az őstörténettel foglalkozó szerzők közül azonban, akiknek művét Bél forrásként használta, a már említett dán Thomas Bangon kívül négy név emelkedik ki: Ole Worm (1588-1654) szintén dán, Olof Verelius (1616-1682) és Olof Rudbeck (1630-1702) svéd, valamint Roderick O'Flaherty¹⁰⁶ (1629-1718) ír történétírók. Miért lehetséges, hogy épp az ő műveikben talált megfelelő érvanyagot Bél saját elképzeléseinek bizonyítására? Feltételezhetően azért, mert Észak-Európában -- Magyarországhoz hasonlóan -- Nyugat-Európához képest később, és ugyanazzal a céllal indult meg az ősiségek, így a runa írás

Europäer, ohne die Griechen und Römer, Celten genennet worden, mit vielen Gründen, und setzet zuletzt diese Worte: Man hat bey den alten Griechen die Teutschen niemals anders zu nennen gequst als Scythen oder Hyperberier, und den folgenden Zeiten hat man sie insgemein, und überhaupt Celten oder Celto-Scythen geheissen, welcher Name ihnen bey den Griechischen Scribenten verblieben, bis daß Iulius Cäsar durch seine Unternehmung diese Völcker bekannter gemacht; welches alles auch der Hr. Cluver (Germ. Ant. I. I. p. 23. u. f.) gar weitläufftig beweiset; Daß unter dem Namen der Celten alle Europäer insgemein, sonderlich aber die Teutschen und Franzosen Verstanden werden, ist gar kein Zweiffel sagt Harsdörffer (Phil. Germ. p. 24.) So bleibet nun diese gewitz, und ist zu mercken, daß es einerley sey, wenn wir die Nachkommen Japhets mit ihrem allgemeinen Namen entweder Europäer, Gomerer Comberer, Scythen, oder Celten nennen werden. Nachdem aber, wie hernach wird gezeigt werden, einigen von des Japhets Nachkommen sich den Namen der Scythen allein zugeleigt, und ihren Brüdern, so mehr gegen den Abend gequhnet, alleine den Namen der Celten zugeeignet, vielleicht, weil sie nach den kalten Ländern gezogen, da im Gegentheil die eigentlich so genannten Scythen anfänglich in Asien verblieben, nach der Hand aber, ihre Colonien ebenfalls in Europa Geschicht, haben sie über besagten ihren allgemeinen auch unterschiedene Namen angenommen, von welchen nachgelesen werden kan, was Herodotus (in dem Anfange seines IV. Buchs) dieß falls weitläufftig angemereket." majd később: "Wir haben im 8 cap. angeführet, daß man die essten Europäer alle überhaupt Scythen geheissen. Ja es haben einige der Kinder Japhet das besagte Land, sonderliem um den Nordlichen Theil des schwartzen Meeres herum, unter dem Namen der Scythen allezeit behauptet, und behaupten es noch unter dem Namen der Tartarn, von deren Sprache qir im 4ten Theile zeigen werden, daß sie eine nicht unähnliche Schwester unserer Mutter-Sprache sein. So natürlich ist es im Gegentheil, daß in diesen Gegenden die Scythische Sprache von Japhets Zeiten her im Gebrauch gewesen."

¹⁰⁵ A franciák eredetének Szkítiáig való visszavezetéséről szóló tanulmányok sorát Claude SAUMAISE nyitotta meg 1643-ban, Leidenben megjelent *De hellenistica commentarius* című művével. „Nulla est fere gens Europae, nec Asiae, quin a Septentrione promanuerit. inde progenies profectae populorum, quibus Europae Asiaeque partes pleraeque consitae fuerunt. Scythia igitur, quae ad Septentrionem omnes fere gentes euomuit, cum linguis suis, quae Europam et Asiam inundarunt. Vt autem vastissima Scytharum regio fuit et late correcta ad orientem et occidentem versus meridiem, eructando varias, hinc in Europa, inde in Asia produxit gentes.” – „L'origine française de celui qui parvint vraiment à fonder de manière philologique, même si c'est encore sur une base très réduite, le principe de la thèse scythique telle que l'avait élaborée une tradition remontant à l'antiquité. Ce pionnier fut en effet le Bourguignon Claude Saumaise (né à Semur-en-Auxois en 1588), qui voua une majeure partie de sa vie scientifique à la protestante université de Leyde, ville où il publia en 1643 un *De hellenistica commentarius*.” DROIXHE, Daniel, *L'idée Scythique et la France = La Linguistique et l'Appel de l'histoire (1600-1800), Rationalisme et révolutions positivistes*, Genève-Paris, 1978, 123-124.

¹⁰⁶ „Simulque vetera nostra monumenta, non obstante Scotiae Aegyptiacae fabula, disertis verbis ingenuè fatentur à Scythia, ad quos gentis origo concordī scriptorum calamo refertur.” O'FLAHERTY, Roderick, *Ogygia*, London, 1685, 350.

feldolgozása, nevezetesen egyenrangúságuk bizonyítására. Közülük a leghíresebb-hirhedtebbé Rudbeck vált *Atlantica sive Manheim* című könyvével.¹⁰⁷

c. Módszer

Az ősi hun-szkíta írásról szóló könyv egyik leglényegesebb része az a fejezet, amelyhez Bél Mátyás O’Flaherty és Rudbeck műveit használta fel, s amely a *Fenius* avagy *Fenisius* szó magyarázatáról szól. Ezt a szövegrészt azért érdemes részletesebben megismernünk, hogy bepillantást nyerhessünk a korabeli etimológiai elemzések módszertanába. Maga a név eredetileg Pliniusnál olvasható egy bizonyos északi nép jelölésére.¹⁰⁸ Mind az ír, mind a svéd történettudós ezt a nevet azonban egy személynek, Feniusnak a nevéből eredezteti. De ki is volt ez a személy és miért olyan fontos a nemzetisége? Roderick O’Flaherty az írek eredetével kapcsolatban egyrészt Homéroszra, másrészt az ír folklórra támaszkodik. Írország szigetét azonosítja ugyanis az *Odüsszeia* első énekében (I, 50) szereplő Ogügia szigetével, ahol Kalüpszó, a nimfa szépségével és varázsával rabul ejtette Odüsszeuszt. Másik forrása a *Leabhar Gabhála Éireann*, az írek eredet mítoszainak XI. századi összefoglalása. Ebben Fenius Farsa, híres szkíta uralkodóként szerepel. Elvetődött a bábeli toronyhoz is, s egyedülként megőrizte az ősi nyelvet: ez valójában a gael nyelv. Feniusnak köszönhető ezen kívül az ősi, ír írásnak, az oghamnak a feltalálása is. A svéd tudós, Olf Rudbeck pedig a svédeket, azaz az északi germánokat teszi meg egész Európa ősevé: úgy vélte, hogy a bábeli torony építése után Jáfet vezetésével, akit Atlasszal azonosított, népe Svédországban telepedett le, így ezzel az azonosítással nemcsak a trójaiak hazájává tett országát, hanem

¹⁰⁷ *Atlantica sive Manheim*, Uppsala, 1679.

¹⁰⁸ PLINIUS SECUNDUS, *Historia Naturalis*, I, 345, Lib. IV. c. 13. „Feruntur et Oeoniae, in quibus ovis avium et avenis incolae vivunt, aliae, in quibus equinis pedibus homines nascuntur, Hippopodes appellati, Phanesiorum aliae, in quibus nuda alioqui corpora praegrandes ipsorum aures tota contegant.” Később ír róluk Tacitus is: TACITUS, Cornelius P., *Germania = Libri qui supersunt*, Tom II. Fasc. 2., Lipcse, 1970, kiad. KOESTERMANN, Erich, 32. c. 46 (1-3) „Peucinatorum Venethorumque et Fennorum nationes Germanis an Sarmatis ascribam dubito. [...] Fennis mira feritas, foeda paupertas: non arma, non equi, non penates; victui herba, vestitui pelles, cubile

Atlantisszá is, a boldogok szigetével.¹⁰⁹ A fennus vagy fenius nép nevének eredetét pedig -- a gót nyelvet hívva segítségül -- a „Fan”, úr és az „Aes” Isten jelentésű szavak összeolvadásával „Úristennek” magyarázza.¹¹⁰ Bél Mátyás, ismertette szómagyarázatukat, azoknál egy sokkal jobb és egyszerűbb megoldást kínál: „végre azon szkítáknak követelem a szkíta irodalom megalapítóját, akiktől hosszú idő múltán a későbbi hunok származnak. A Fenes vagy Fenis ugyanis tiszta magyar szó, amit a legegyszerűbb magyar is minden magyarázat nélkül igen könnyen észrevesz már a szó első kiejtésékor: jelentése fényes, híres, tekintetes előkelő.”¹¹¹ S hogy ki volt ez a Fenisius, akit mindenki saját őséneke akart tudni? Nem más, mint Jáfet dédunokája, a szkíta írás feltalálójának neve, amelyet Bél Mátyás a korában elfogadott módszerekkel magyarul értelmezett.¹¹² Az idegen szó hangalakját tehát összefüggésbe hozta egy hasonló hangzású, magyar szóval: a *Fenes*-ből így képes *fényest*. Nem kell természetesen túlságosan elengedni ahhoz a fantáziánkat, hogy a fenes-ből más értelmű szóra asszociáljunk. Lehetne mondjuk fenés is ilyen alapon: olyan személy, akit már ellepett a fene, azaz a gennyes

humus; solae in sagittis spes, quas inopia ferri ossibus asperant." Vö. KLIMA László, *Finnugor történeti chrestomathia* I (Budapesti Finnugor Füzetek 12), Budapest, 1999, 22-24.

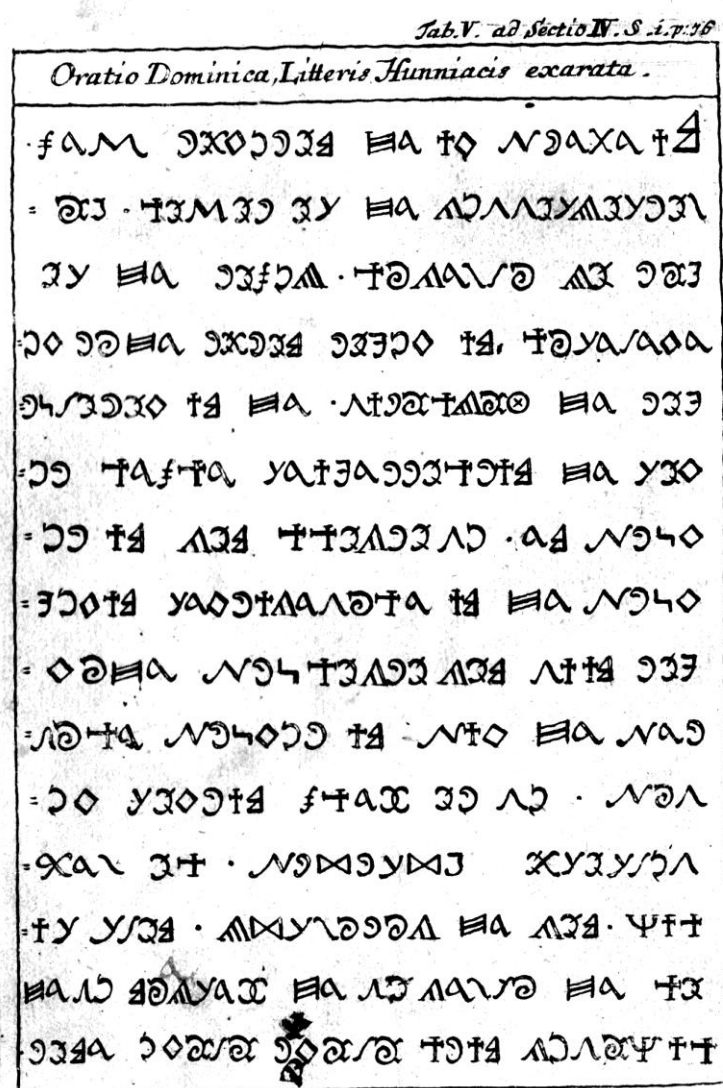
¹⁰⁹ BORST, Arno, *Der Turmbau von Babel*, I-IV, Stuttgart, 1957-1963, 1339.

¹¹⁰ RUDBECK, Olf, *Atlantica sive Manheim*, Uppsala, 1675, 363. c. IX. §. 1. „Hoc nomen audientes Graeci verae ejus originis in lingua Gothica rudes, et nihilominus omnia praepostero studio ad suam linguam trahere volentes, mox ad το παν omne et τα ωτα aures recurrerunt, et sola vocis ab eis confictae vi, sineque ullius idonei testis fide vel auctoritate commenti sunt peculiare quoddam genus hominum auribus tam laxis patentibusque, ut corpori pene pro amiculis vel integumentis esse possent. Cujus tamen generis homines aut verius monstra non naturam sed graecorum vel inscitiam vel petulantiam nobis peperisse certum est. Ad istius igitur vocabuli inveniendam originem veram, non jam lingua Graeca sed Gothica egebimus; namque utut in talium vocum scriptione Graeci latinique saepe non aberrarint, vim tamen earum plerumque ignorarunt. Nobis vero Fan, ut singulari et prorsus eleganti libello nuper ostendit Clarissimus Verelius, Dominum et Deum notat et eodem usus est constantissime, in novi testamenti versione Ulfhilas, quoties Dei nomen lingua nostra reddendum fuerat, utut post invectam in haec loca religionem Christianorum, Satanae, mundi aut seculi hujus Principi vel Domino idipsum tributum esse videamus. Deinceps Otinum, Atinum, Atlantem, Asam et Osirim inter praecipuos maximorum Deorum titulos fuisse partim in Capite de Atlantica probavimus, partim et quidem uberius alio loco probandum in nos recipimus: imprimis autem id nominis nostro Tyresiae, hoc est Marti convenisse certum est. Et ex his duabus vocibus coaluerunt Fan Atinus, Fan Otinus, id est Dominus Odinus, Fan Atlas, Fan Atli, Dominus Generos, Fan As, Dominus Deus, Fan Aesir, Domini Dii."

¹¹¹ *De vetere*, 20. „atque demum celebrem hunc Scythiae Litteraturae inuentorem, Scythiis illis vindicaui, quorum longo post temporis intervallo, Hunni posterius exstiterunt. Est itaque nomen Fenes, seu Fenis pure Hungaricum, quod ad primam vocis pronuntiationem, rudissimus quisque Hungarorum, nihil monitus, facillime observabit; idemque significat, quod lucidus, clarus, illustris, serenus.” Déri Balázs fordítása: *Hungariából...*, 106.

¹¹² „The seventeenth century did not use etymology to seek and perhaps gain information but rather to support - and as they thought prove - preconceived beliefs. As one seventeenth-century authority put it, in etymology it is

sebek garmadája. Bél Mátyás azonban érthető módon nem ezt a szót találja hasonlóknak a Fenes-hez. Előkelő, régi ősünk, a szkíta írás feltalálója előkelő, magyar névvel rendelkezett: a Fényessel. Ezzel egyben bizonyította is magyar voltát, s megtette a legfontosabb lépést annak irányába, hogy igazolja: a magyarok ugyanolyan, sőt még nagyobb joggal szállhatnak harcba Európában a nyelvek, s ezzel egyenértékű módon a kultúrák elsőségéért folytatott harcban, mint akár a franciák vagy a németek, a dánok vagy az írek.

entirely legitimate to add, subtract, transpose and invert letters." AARSLEFF, Hans, *The Study and Use of Etymology in Leibniz = Studia Leibnitiana Supplementa*, Vol III. Band III. Wiesbaden, 1969, 183.

Etymologicon Hungaricum*

A XIX. században Budenz József (1836-1892), a hazai finnugrisztika megalapozója világosan látta, hogy a nyelvrokonság bizonyításában meghatározó jelentőségűnek bizonyulhat egyfelől az alapszókincs, másfelől az alaktani elemek ősi voltának kimutatása és rendszeres, monografikus feldolgozása. Egyik munkája, a Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár (1873-1881), másik pedig Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana (1884-1894) címet viseli.. Az előbbi mű a finnugor, ezen belül a magyar szókészlet első jelentős etimológiai szótára, 1000 magyar címszavú szócsaládot tartalmaz, melyek közül mintegy hatszázharmincat (azaz anyagának közel kétharmadát) mai tudásunk szerint is ősi elemként értékelünk. Budenz munkásságához fűződik a modern szófejtő vizsgálódás három alapvető követelményének -- a hangtannak, a jelentéstannak és a képzéstannak -- egyidejű figyelembevételének.¹¹³ Így indult el tehát a modern, tudományos, szótörténeti kutatás és feldolgozás Magyarországon. E nyomtatásban is megjelent könyv előtt a magyar nyelv szókincsének történeti szempontú, nyomtatott szótára nem jelent meg. Kéziratban maradt kísérletekről van csak tudomásunk, mint például Hájos István Gáspár piarista szerzetes (1724-1785) *Speculum linguae Scythico-Hungarico-Magyarico-Székhelico-Hungaricae* című, részben a rovásírással részben a magyar szavak etimológiájával foglalkozó műve. Az eddig ismert magyar etimológiai munkák egyik legkorábbi emléke Bél Mátyásnak a magyar szavak héber eredetét kutató kézírata. Ez a kétkötetesre tervezett mű első könyvének IV. fejezete, egy hatszáz címszavas héber-magyar etimológiai szótár lett volna¹¹⁴.

* A héber nyelvvel kapcsolatos megjegyzéseket, a héber szavak átírását és minden, erre vonatkozó szakmai segítséget Bányaí Viktóriának, az ELTE BTK Hebraisztikai Tanszék adjunktusának köszönöm, akinek jelentős része van abban, hogy a disszertáció e fejezete és a hozzá tartozó szövegkiadás megszülethetett.

¹¹³ *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, főszerk. és bev. Zaicz Gábor, Tinta, 2006, VII-VIII.

a. Szövegtörténet

A kéziratban maradt szöveg az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban található (Litt. VII. b. 2.), összesen 84 oldalon 468 betűrendbe szedett szócikk szerepel. Az első lapon olvasható a mű teljes címe: *Specimen Lexici Hungarico-Hebraeo-Harmonici*. Amióta Tóth Gergely a pozsonyi Evangélikus Líceum Könyvtárában katalogizálta Bél Mátyás kéziratot műveit, nyilvánvalóvá vált, hogy az esztergomi kéziratnak létezett egy előtanulmánya is, melyből egyetlen lap maradt fenn.¹¹⁵ Ennek a lapnak két oldalán összesen 65 k betűvel kezdődő magyar szó van egymás alatt felsorolva, mellettük héber, négy esetben arab szó. Az első 15 esetben a magyar és héber szó után lapszámok találhatók: ezek hivatkozások Otrokocsi Főrís könyvére: a megadott oldalak az *Origines Hungaricae*ben található etimológiai magyarázatokat jelzik. A sort tizenegy újabb szóval egészíti ki a szerző az esztergomi kéziratban, s néhányat (kesely, kezd, kút, kohol, koppaszt (!)) hagy el az eredeti felsorolásból. A szavakat mind egyetlen vonallal áthúzta: feltehetően a bővebb kidolgozáskor a már másik lapra is felírt sorokat kihúzta. E rövidke feljegyzés keletkezését Tóth Gergely a többi, ugyanebben a kötegben található kézirat alapján az 1710-es évekre teszi.¹¹⁶

Az esztergomi kézirat a *De vetere litteratura Hunno-Scythica* kéziratához hasonlóan, az úgynevezett Batthyány-gyűjteményhez tartozik. A gyűjtemény névadójához, Batthyány József kalocsai érsekhez Bél Mátyás hagyatékából került, aki hercegprímássá történt kinevezése után Esztergomban helyeztette el. A teljes kézirat terjedelme 59 számozatlan levél, melyből az utolsó három üres. Mérete 20x32 cm, anyaga: papír, egykorú papír keménykötéssel. Szócikkei között a v betű után és a z előtt egy négylapos táblázat található a következő címmel: *Tabella Vocum Hungaricarum ex Lingua Hebraica, Chaldaica, Syriaca atque Arabica Derivationem genuinam exhibens. Indagatur vero origo vocum Hungaricarum*

¹¹⁴ Ismerteti: V. KOVÁCS Sándor, *Az ismeretlen Bél Mátyás = Uő., Eszmetörténet és régi magyar irodalom*, Budapest, Magvető, 1987, 503-508.

¹¹⁵ TÓTH, 42.

ex Linguis productis. E részt szintén az etimológiai szótár részének kell tekintenünk, hiszen a szavak vizsgálata során megfigyelt hangtani módosulásokat foglalta ebben Bél Mátyás össze. A z betűs szavak után a füzet további lapjai a már említett kötettervhez tartozó részleteket és idézeteket tartalmaznak. A kézirat végig autográf, igen kevés törléssel és betoldással. A törlések legnagyobb része teljesen olvashatatlan, mivel azt sűrűn átsatírozta a szerző. A szótár teljes terjedelmén belül a 15/a-b, 30/a-b, 32/a-b, 39/a-b és a 42/a levél üres. A lapok bal oldalán egy hasámban egymás alatt sorakoznak a szótár szavai, a jobb oldalra pedig a betoldások és a betűrendbe odaillő, de utólag írt szavak kerültek.¹¹⁷

Datálás a kéziraton nem található, ezért csak más művek segítségével tudunk következtetni a szótár keletkezési idejére. Az 1713-as kötettervben a következőt olvashatjuk: „Nagyjából ezek a fő fejezetei az én tervezett művemnek, ami ugyan nem csekély munkát ró rám, de amit a kegyelmes Isten segítségével, a nehéz hivatali szolgálat fáradtságai közepette is el kell végeznem, csak legyenek, akik maguk is hozzáteszik adalékaikat, és minden lehetséges módon segítik. Jelentős része ki van dolgozva, de megvallom, nagyobb része vár kidolgozásra, egy rész sincsen viszont anyaggyűjtés híján.”¹¹⁸ Az 1718-ban, Lipcsében megjelent, a régi hun-szkíta írásról szóló tanulmányában pedig ezt írja: „Bevallom, itt valamit észrevettem, amit nem tudok elhallgatni. az Isten neve ugyanis a magyaroknál is az és szóból ered, de nem a gótból, hanem a héber tűzből származott, erről azonban szándékom szerint majd A magyar nyelv szófejtő szótárában beszélek.” Majd kicsit később: „Mivel pedig a tiszta magyar szavak egyenesen és könnyen levezethetők a keleti nyelvekből, úgy lehet ezt a héberektől átvett szót is, mint majd látjuk a Mutatvány a magyar szófejtő szótárból című

¹¹⁶ *Uo.*, 44.

¹¹⁷ V. KOVÁCS, 505.

¹¹⁸ „Haec fere sunt summa instituti mei capita, opus quidem minantia haud exiguum, Diuina tamen gratia auxiliante, et inter medios ardui muneris labores, admaturandum, dummodo sint, qui et symbola conferre sua, et quoquo modo fieri possit, iuuare id voluerint. Magna pars horum elaborata; maior, quod fateor, restat, ad elaborandum: nulla vero sine adparatu est.” *Historiae...*, 4v; BÉL, *Hungariából...*, 43.

műből, amit, ha Isten megsegít, nemsokára ki fogunk adni.”¹¹⁹ Bél saját művének készültéről ír tehát, eléggé általánosságban fogalmazva még 1718-ban is. Okkal feltételezhetjük azonban, hogy e rovásírásról szóló tanulmány elkészültekor már olyan állapotban volt a szótár kézírata, amilyennek ma ismerjük. Az Isten szócikk végén, a lap aljára szorítva, vastagabb tollal, mint amivel az eredeti szöveg íródott, a következő megjegyzés olvasható: “NB. Gothis Aes, seu Aesch notabat Deum. Conf. Olai Rudbeckii Atlantica P. I. c. IX.” E megjegyzés a datálás szempontjából azért figyelemre méltó, mert Olf Rudbeck *Atlantica sive Manheim* könyvében megjelentetett “Fanes” szó etimológiáját cáfolja meg Bél a hun-szkíta írás történetéről szóló mű második részének negyedik pontjában, amint arról az előző fejezetben hosszasan szó volt. E mű Pozsonyban található kéziratának végén dátumként 1716. január 8-a áll, tehát feltételezhetjük, hogy *Etimológiájának* Isten szócikkéhez utólagosan betoldott megjegyzése is e dátum előtt keletkezett. Összefoglalva tehát meg kell állapítani, hogy a kézirat keletkezését 1712, a magyar nyelvről írandó könyv tervének megszületése és 1716 közé tehetjük. Sem későbbi, ránk maradt leveleiben, sem egyéb műveiben nem találunk említést arra vonatkozólag, hogy ezt a szótárt tovább akarta volna fejleszteni.

Arról sincs tudomásunk, hogy Bél az etimológiai szótárt ki akarta volna adni. Ennek egyik oka bizonyára az lehetett, hogy nem tartotta teljesnek. Eredetileg, a terv szerint ugyanis 600 szócikket akart írni. Hogy miért pont ennyit? Közvetlen okot nem találtam rá, de a szám elég érdekes ahhoz, hogy emlékezetünkbe idézze Baranyai Decsi János levelét, amely Telegdi János *Rudimenta* című, a székely-magyar rovásírást ismertető, számtalan másolatban ránk maradt tanulmánya elé írt. Ebben a következőt olvashatjuk: “Mert miként a héberek, szírek, káldok, arabok, törökök és a többi keleti népek – a görögök és rómaiak szokásával ellentétben

¹¹⁹ "Fateor aliquid me hic subolfacere, quod prorsus inficiari non sustineam. nam et Hungaris nomen Dei, ab Aesch, sed non Gothico, verum Hebraico ignis, enatum est, qua de re in Etymologico Linguae Hungaricae, ex instituto. [...] Quia vero, quae purae sunt voces Hungarae, ex orientalium linguis, prono placidoque alueo deriuari potuerunt omnino, hoc quoque vocabulum, ab Hebraeis repetitum, videri potest in Etymologici Hungarici

b. Források

Közvetlen forrásai közül igen sokat ismerünk, hiszen azokat, a többi tudományos művéhez hasonlóan, pontosan megjelöli a hivatkozásoknál. A magyar szavak latin megfelelőjét egészen ritka kivételektől eltekintve¹²¹ Szenci Molnár Albert szótárának, a *Lexicon Latino-Graeco-Ungaricum* 1645-ös, frankfurti kiadásából¹²² vette azzal az alapvető különbséggel, hogy az igék esetében az egyes szám első helyett a harmadik személyt tette meg alapalaknak. Néhány stilisztikai módosítást fedezhetünk fel csak a forráshoz képest: a 'ballag' szó latin megfelelőjeként például az szerepel az *Etymológiában*, hogy "pedententim incedit", míg Szencinél a "lento gradu incedo" meghatározás olvasható.

A magyar szó héber megfelelőjének megtalálásában az etimológiai szótár fő forrása, ahogyan a rovásírással foglalkozó tanulmány esetében is, Otrókoci Fóris Ferenc *Origines Hungaricae*¹²³ című műve. Összesen hatvannyolc szócikket teljes bizonyossággal e mű alapján írt meg Bél Mátyás, tehát az esetek 15 százalékában pontosan a Magyarok eredetében foglalt szavakat olvashatjuk e kéziratban is. Igen sok olyan eset van azonban, ahol nem hivatkozik e műre, mégis joggal feltételezhető, hogy ez volt a forrása. Csak egyetlen, de elég különös példával élve: Bél Mátyás magyarázza a 'mom' szó héber eredetét. Ez az Otrókocsinál is megtalálható, nem épp közkeletű szó jelentése latinul hilum, tehát 'kicsiség', 'semmisség'. „Egy mom sincsen. Ne unum hilum est.” – magyarázza könyvében Otrókoci,¹²⁴ s természetesen hasonlót olvasunk Bél szótárában is. A szó eredetét feltáró, etimológiai módszer azonban minden esetben megegyezik ezzel az előképpel, s erre még a későbbiekben visszatérek. Otrókoci Fóris kétkötetes művét Franekerben jelentette meg 1693-ban. Amint azt maga is leírja: az első kötetet Oxfordban írta meg, a másodikat, amely kizárólag a szavak

¹²¹ Például Bárka – Bél Mátyás meghatározása szerint cymba, Szenci Molnár Albert szótárában: arca.

¹²² RMK I. 776.

¹²³ RMK III. 3797.

eredete után nyomoz, már Franekerben. A magyarok ősi történetének megírására John Mill (1645-1707), angol teológus bízta, aki 1685-től haláláig az oxfordi St. Edmunds Hall vezetőjeként dolgozott, s akinek fő műve az Újszövetség görög nyelvű kiadása¹²⁵ volt. Feltételezhetjük, hogy ennek a kiadásnak a munkálataihoz tartotta fontosnak azt is, hogy megismerje a magyarok eredetét és nyelvét. Otrokocsi bevezetőjéből megtudjuk azt is, hogy nem állt rendelkezésére sem magyar nyelvű Biblia, sem szótár műve megírásához. Történelmi forrásanyagát a magyarok szkítiai őshazáját illetően elsősorban Ransanustól, Bonfiniától és Thurócztól merítette, s gyakran idézi Priszkosz rétort és Prokopioszt is. Művének „ihletőjét” azonban nem a magyar történelem írói között kell keressük: az az indoeurópai nyelvészet „ősatyjaként” tisztelt, holland Marcus Zuerius van Boxhorn. Az ő, gall eredetet nyomozó könyvét a magyar szerző példának tekintette: tartalmi felépítését és módszertanát is követte, s ezt már a címmel is kifejezésre juttatta. Van Boxhorn művének címlapján a következő olvasható: *Originum Gallicarum liber. In quo veteris & nobilissimae Gallorum gentis origines, antiquitates, mores, lingua & alia eruuntur & illustrantur. Cui accedit antiquae linguae Britannicae lexicon Britannico-Latinum, cum adjectis & insertis ejusdem auctoris Adagiis Britannicis sapientiae veterum Druidum reliquiis, etc.*¹²⁶ – Otrokocsién pedig a következő áll: *Origines Hungaricae; Sev, Liber, Quo Vera Nationis Hvngaricae Origo & Antiquitas, e Veterum Monumentis & Linguis praecipuis, panduntur: Indicato hunc in finem fonte, tum vulgarium aliquot Vocum Hungaricarum, tum aliorum multorum Nominum, in quibus sunt: Scythia, Hunnus, Hungarus, Magyar, Jász, Athila, Hercules, Ister, Amazon &c. Opus hactenus desideratum.*

¹²⁴ OTROKOCSI, I. 304.

¹²⁵ *Novum testamentum graecum, cum lectionibus variantibus MSS. exemplarium, versionum, editionum SS. patrum et scriptorum ecclesiasticorum, et in easdem nolis* (Oxford, fol. 1707)

¹²⁶ Amszterdam, 1654.

Magyar szerzőkre Bél Mátyás Otrókoci Fóris Ferencen kívül elenyésző esetben hivatkozik: az ‘ő’ betű jelölése kapcsán Tsétsi János nyelvtanára és Pázmány Péterre¹²⁷, a kürt szó magyarázatánál pedig -- Lehel kürtjének mondáját ismertetve -- Thuróczi János krónikájára¹²⁸.

A héber szavakat feltehetően Johann Buxtorf *Lexicon Hebraicum et Chaldaicum* című szótára alapján válogatta az Etimológiájába. Maga Buxtorf (1564-1629) német lutheránus teológus és biblikus, a németországi reformáció harmadik nemzedékének legjelentősebb hebraista tudósa volt. Aprólékos filológiai munkájának eredményeképpen egymás után jelentette meg héber és arámi szótárait és szómagyarázatait és különösen sokat foglalkozott a héber szövegek vokalizációjának, pontációjának, a helyes fonetikai alakok megállapításának kérdéseivel. Tette mindezt elsősorban annak reményében, hogy a jó olvasatok és a hibátlan nyomtatott kiadások révén a *Biblia Hebraica* átvegye az egyedüli és közvetlen bibliai forrás szerepét a *Septuaginta* és a *Vulgata* különféle, különösen a katolikus egyház által használt, de a protestáns bibliatudományban is elfogadott változataitól. A fent említett szótárát először 1621-ben jelentette meg Bázelen, ám Bél Mátyás minden bizonnyal az 1689-es kiadás alapján dolgozhatott, amely megvolt könyvtárában is.¹²⁹ Két esetben Buxtorfnak egy másik művét, az 1640-es, szintén bázeli kiadású *Lexicon Chaldaicum-Talmudicum*ot is megemlíti, de az erre való hivatkozást valószínűsíthetően Otrókoci Fóris Ferenc könyvéből vette át s nem az eredeti, hivatkozott könyvet vette kezébe. További fő forrásaiként kell még két

¹²⁷ „Veteres scribebant eo et eu, quomodo et Pazmány, Cicero Hungarus, passim, maxime post initialem Eo. reuera enim diphtongus est: id quod Cl. q[uo]q[ue] Tsétsius in Observat. Gram.-Ortograph. p. 2. scite obseruat, scribendumque dicit non ő, ü sed o, u, vt superne adpingat[ur] e minusculum. Vnde enim quid componitur in id[em] resoluendum est.” TSÉTSI, 666.

¹²⁸ „Proxime ad fabulam accredere mihi videtur, quod Turóczius Chron. Hungar. p. 37. de Leéle Hungarorum Capitaneo narrat, eundem Conradum I. Romanum Imperatorem, cum ab eo captius morti fuisset adiudicatus, buccina istiusmodi fronti fortiter impacta, occidite, adiecto dicerio: Tu praebis ante me, mihiq[ue] in alio seculo eris seruitorus: praeterquam enim quod ex probatae fidei historicis constat, Conradum I. cum in morbum incidisset, diemq[ue] fatalem sibi adesse praesensisset, Henricum Aucupem Saxoniae Principem, successorem nominasse, atque sic dein morbo debitum naturae persoluisse; certe apud alterius gentis historicos, id siue de Leele, siue de Conrado vix ac ne vix quidem reperias; vt adeo procliue sit iudicare de cornu illo venatorio, quod

lexikont megemlítenünk, az egyik Samuel Bochart (1599-1667), francia protestáns teológus *Hierozoicum*¹³⁰ című, a Bibliában előforduló állatokat ismertető műve, a másik Heinrich Opitz *Novum Lexicon Hebraeo-Chaldaeo-Biblicum*ja.¹³¹ A latin nyelv eredetét tárgyaló s a héber-magyar szavak jelentésfejlődésével párhuzamba állítható jelenségek magyarázatában két könyv segítette Bél Mátyást. Az egyik Christian Beckmann, *De originibus Latinae linguae*¹³², a másik Gerhard Johann Vossius, németalföldi teológus *Etymologicon linguae Latinae*¹³³ című könyve.

A források harmadik köre a Biblia, elsősorban az Ószövetség könyvei. Több mint 60 szócikk esetében használ Bél Mátyás az adott szó magyarázatára, jelentésfejlődésének bemutatására egy-egy bibliai idézetet. Sőt, egyes esetekben magát a Bibliát magyarázza a magyar szó segítségével, de erre részletesen a szófejtő módszer elemzésénél térek ki.

c. Módszer

A magyar szavak héber eredetének bizonyítására Bél Mátyás a következő „sablon” használta: magyar szó -- latin megfelelője -- hasonló hangzású héber gyök -- héber szó latin betűvel való átírása -- annak latin megfelelője -- jelentéstani magyarázat -- hangtörténeti magyarázat. Jelentéstani magyarázatot akkor kell Bél Mátyásnak adnia, ha a magyar szó értelmétől az annak eredetéként megjelölt héber szó jelentése igen távol áll. Ezekben az esetekben leggyakrabban az egyeztetett szavak jelentése közötti kapcsolatot az adott szó asszociációs mezőjének segítségével teremti meg. Csak két rövid példával érzékeltetve e jelenséget: a magyar *ballag* szó a héber ללך gyök egyik ragozott formájából származik, mely azt jelenti, hogy ‘megújítja magát, felfrissíti magát’ (recreavit se). A magyarázat egyszerű: mindenki

hodierni nostri Iazyges, in Oppido Iász-Berény, adseruant, asseuerantes, idem illud esse, quod capiti Conradi, Leel iste impeggerat.” Johannes de THUROCZ, I, 57.

¹²⁹ TÓTH, 114.

¹³⁰ London, 1663.

¹³¹ Lipcse, 1692.

¹³² Wittenberg, 1613.

tudja, hogy az ülő életmódot folytató tudósok – mai szóval élve – rekreációs tevékenysége a ballagás, a séta. A magyar *ág* szót pedig az időzni, mulatni jelentésű héber igéből (עָנָן) vezeti le: hisz ki ne időzne szívesen az enyhét adó ágak alatt? E jelentéstani-jelentésfejlődési magyarázat jóval több mint a szócikkek felénél megjelenik, s ebből nyolcvan esetben még valamiféle „kultúrtörténeti adalék” is járul hozzá. A nehezebben magyarázható esetekben az érvrendszerben gyakran szerepel a régi magyar szokásokra, életmódra való hivatkozás. Ha a magyar nyelv ugyanis egyenesen az őshéberből származik, akkor valaha (amikor még nem éltek a magyarok Pannoniában) a nyelvük is sokkal jobban hasonlított a héberre. Ezekkel a magyarázatokkal tehát Bél Mátyás azt a kort tudja felidézni, amikor szinte még ugyanazon a nyelven beszéltünk, mint ami a „lingua primigena” volt. Íme egy rövid példa: „Berek, ‘nemus, saltus, lucus’ a בָּרֶק ‘fut, elmenekül’ héber gyökből. Igen kézenfekvő. A történelem tanúsága szerint ugyanis a régi magyarok, mielőtt Pannoniában letelepedtek volna, bebolyongták a hatalmas pusztaságokat és kiterjedt erdőségeket, hogy zsákmányoljanak, raboljanak, vadásszanak, élelmet szerezzenek. [...] A héber nyelv fényében látjuk, hogy emiatt lett a בָּרֶק szóból a magyar berek: vagy azért, mert a megfutamított ellenséget és vadállatokat ezeken a helyeken üldözték, vagy azért, mert ott, ha megfutamították őket, vadállat módjára megbújtak.” És egy másik: „[...] amint a hébereknél, a עוֹר (or – bőr), a ‘csupaszság’ szóból veszi az eredetét, ugyanúgy nyilvánvalóan a magyaroknál is ugyanez a logikája az elnevezésnek. A magyarok ugyanis, amikor Uriás hatalmas pusztáin éltek, nem anyagba, hanem bőrökbe burkolták magukat.” Az etimológiák jelentéstani magyarázatai között – az előző párhuzamot megfordítva – a szócikkek majd egyharmadában ószövetségi példák szerepelnek. Ha ugyanis az ősmagyarok életét héber szavak etimológiájával lehet magyarázni, akkor az Ószövetség történéseinek összefüggéseit a magyar szavak jelentésének boncolgatásával lehet feltárni. Mert hogy is függ össze a futás a várossal? „Váras, Civitas, a

¹³³ Amszterdam, 1662.

בָּרַח (Barach) ‘menekül’ gyökből. [...] Ebből származik a בְּרִיחַ (Beriaח) ‘kapuzár, retesz’. A szó etimológiájára kétféle magyarázat is adható: az egyik az, hogy a városok mintegy biztonságos menedékkül szolgáltak. Elég az első város megépítésére gondolnunk, amely Hénoké volt, s amelyet Káin fiai építtettek, hogy legyen, ahova elmeneküljenek. A másik, a vízözön után épült első város, mert hiszen Noé fiainak – a nyelvek összezavarodása után – onnan kellett szétszéledniük az egész földkerekségen.”

E magyarázatok mellett a magyar szó héber megfelelőjéből való eredeztetést hangtörténeti-hangfejlődési bizonyítékkal is alátámasztja Bél Mátyás. Ezeket a hangtani változásokat és „rendszeres hangmegfeleltetéseket” – természetesen még nem a modern értelemben – a fejezet elején már említett táblázatban foglalta össze, melyek a következők: 1. permutatio litterarum, 2. transpositio, 3. detractio, 4. adiectio litterarum, 5. compositio emphatica, 6. litterarum affectione, atque tum emolliuntur, aspirantur crassius. Az első négy pont terminus technicusai a görög szónoklattanból a latinon keresztül ismert és használt kifejezésesei voltak Európának. A compositio emphaticán szóösszetételt értett Bél Mátyás. Ilyen szó a magyarban például az oroszlán, amely az 'araz' arab és a 'lun' héber szóból áll: az előbbinek a jelentése: erős, rendíthetetlen, az utóbbié: átvirrasztja az éjszakát. Tehát az oroszlán névvel egy olyan erős állatot jelölnek a magyar nyelvben, amely át szokta virrasztani az éjszakát. A hatodik pontban a palatalizálódásra és az affrikációra sorol fel példákat a szerző, melyet feltehetően azért kellett elválasztania az első ponttól, a permutatio litterarum-tól, mert a forrásai között nem talált erre példát, ugyanis a német nyelvben a 'c' kivételével nincsenek ilyen hangok. A hangalakok hasonlóságát elősegítendő, a szócikkekben igen gyakran a héber igező ragozott alakja van megadva, vagy a magyar szóban szerepelnek eleve más hangok, mint a szabályos alak (így például a köd helyett: göd). Előfordul olyan eset is, hogy a héber hangalak latin megfelelőjét szándékosan másképpen szerepelteti Bél, mint ahogyan azt ejteni kell, hogy ezzel „közelítsen” a magyar alakhoz: nyilvánvalóan nem azért,

mert nem tudta volna helyesen elolvasni a szót, hanem azért, hogy így megkönnyítse saját maga számára a két szó hasonlítását.

Feltétlenül érdemesnek tartom néhány példa segítségével bemutatni a szócikkekben szereplő rövid, mai szóval élve ismeretterjesztő jellegű szövegeket, amelyeket már korábban is említettem, s amelyeknek jobb híján a „kultúrtörténeti adalék” elnevezést adtam. Ezek a megjegyzések három fő csoportba oszthatók. Az egyik a magyarok életmódját, a másik Magyarország egyes részeit mutatja be, a harmadik pedig bizonyos erkölcsi tanítást foglal magába. Az első kettő gyakran egymás mellett is megjelenik. Lássunk néhány példát hát ezekből! Leginkább az első, az életmódra vonatkozó csoportba sorolhatjuk például azt, amit a 'disznó' szóról tudhatunk meg, bár egy kis országleírás is vegyül a sorokba:

„Diszno, Sus, Porcus, a פֶּשֶׁת 'meghízalt', 'kövérré tett' jelentésű tőből, ami Piel ragozásban: פֶּשֶׁת 'zsírossá tett' jelentésű, ebből származik a פֶּשֶׁת kövérnek lenni és a פֶּשֶׁת 'hájassá lenni', amely egyes szám első személyű raggal olvasható a Zsidókhöz írt levélben (9, 9): אֶת־פֶּשֶׁתִּי 'az én kövérségem', ha ezt ragozzuk, akkor a 'Diszno' szó lesz belőle: פֶּשֶׁת ha a פֶּשֶׁת hang פֶּשֶׁת hanggá válik. A magyarázat kézenfekvő, a disznók ugyanis, s a tőlük származó malacok először a makkoktól kövérré, aztán hájassá válnak. Makkokban gazdag a hazánk, különösen azokon a részeken, ahol sok a cserfaerdő, mint például a Mátra és a Duna között elhelyezkedő terület, a Cserhát, amelynek nevében is ez van: a cserfák háta; és a dunántúli területeken is, a Bakonyban. De a halakban gazdag Tisza mellett is hihetetlenül kövér disznók vannak, amelyeknek a húsa és szalonnája mégsem egyformán jó ízű. Bizony a disznó, leginkább a szalonna, nekünk, magyaroknak, a legkedveltebb ételünk, amelynek pecsenyeként vagy káposztával megfőzve, nagyon finom az íze. Innen a népi mondás: *Szalonnás káposzta, Magyar Ország Tzímere*. Braxicus lardo pingue factus, inter Hungariae insignia referre mereri.”

„*Bor*, Vinum, Otrókoci Főris Ferenc a Magyarok eredete című művében a כְּרָה gyökből eredezteti, ami azt jelenti, hogy 'kiválaszt', ebből származik a בְּרִיה 'eledel' vagy még inkább származhat a בָּרַר szóból, amelynek jelentése 'megtisztított', 'szétválasztott'; innen származik a בָּרוּר 'tisztá', 'kiválasztott', 'igen jó': és még a בָּר is, amelynek jelentése 'búza': épp így a בּוֹר (Bor) tisztaság.¹³⁴ Tehát a magyaroknál a bort a tisztaságról nevezték el, mint a rómaiaknál a 'merum'-ot. Ha pedig a כְּרָה (Barah) szóból származtatjuk, akkor jelentése, a 'megvidámít', egybe esik a mi kifejezésünkkel a 104. zsoltár 15. verse alapján is.¹³⁵ Helyes tehát, hogy a 'bor'-t a 'válogatott ital'-ból vezessük le. 299. lap. Tökéletes megoldás! Én azonban elgondolkoztam, hogy nem egyszerűbb-e a héber רוֹנ szóból levezetni, aminek 'verem' a jelentése, mivel azt veremben, azaz pincében szokták tárolni. Íme így jutott eszembe ez a kapcsolat: bizonyos, hogy amikor arról a bizonyos Szittyaföldről, vagy Uhriából, ahonnan őseink származtak s ahol sehol nem terem szőlő, Dáciában és Pannóniában, e borban rendkívül gazdag területeken, bolyongásaik közepette búza és egyéb vermekre, pincékre bukkantak (amilyen vermekben, boltozatos helyeken még ma is szokás Magyarországon tartani a bort), amelyekben bort tároltak. Amikor ezt a szokatlanul finom italt megkóstolták 'Bor! Bor!' kiáltásokba törtek ki, s mivel ezt a nemes nedűt vermekben találták, így ráragadt a neve, s még ma is úgy hívják, hogy 'bor'. És ha valaki most azt az ellenvetést tenné, hogy e helyeknek a neve magyarul ma is 'verem', annak majd az alábbiakban bizonyítom, hogy e szót a héber, ugyanolyan jelentésű בּוֹר szóból kell levezetni.”

A szócikkben Bél Mátyás egyrészt leírja, hogy a bort milyen helyeken tárolják, másrészt olyan jelzőkkel illeti ezt az italt, hogy kétség nem fér hozzá: ez lehet a magyarok legkedvesebb innivalója. Szintén e tárgykörhöz, az életmódhoz, viselkedési szokásokhoz tartozik az, amit a bajusz szóval kapcsolatban olvashatunk. A szöveg a magyarok

¹³⁴ Uo., I. 299.

¹³⁵ „Füvet nevelsz az állatoknak, és növényeket, hogy az ember jóllakhasson; hogy a földből kenyeret nyerjen, a szívét meg borral vidíthassa, és hogy az olaj kenetül szolgáljon fejére, s a kenyér erőt kölcsönözzön neki.”

szakállviseletét írja le, s azt, hogy a csupaszra borotvált arcot kimondottan csúnyának tartották:

„*Bajusz*, *mystax* a בושׁ 'elvörösödni', 'szégyentől elpirulni' jelentésű tóból, amelyből származik a בושׁה 'szégyen', s a mi nyelvünkben epentézissel (י), vagy hogy a ו megváltozik (ahogyan az gyakorta előforduló és ismert jelenség a nyelvünket tudók előtt ע"ו) Bajus, vagy hogy már úgy ejtsük ki, hogy a ש hang ש hanggá vált, Bajusz: bizony, mivel a bajuszt az arcnak azon a részén növesztik, ami a szégyen székhelyéhez a legközelebb van. Sőt, a bajuszt és a szakállat nálunk egyedülállóan fontos dísznek tartják: a bajuszt leborotválni, mihelyst az az életkornak megfelelően elkezd nőni, undorító dolognak tartják; a szakállat pedig nem ritkán, különösen a komoly dolgokban, szinte tanúul hívják: innen származik a nálunk ismert mondás: *Szakálomra mondom*, mintha azt mondanánk: *betsületemre mondom*, ami egyébként más keleti népeknél, így leginkább a törököknél is elterjedt kifejezés.”

A szócikk ismét, mint ahogyan már láttuk, egy mondással zárul, miután bemutatja a magyarok szakállviselési szokását. Ellentétben a Nyugat-Európában akkor általános divattal, nálunk nem borotválkoztak a férfiak. Épp e szokás megindoklása miatt tartja fontosnak Bél Mátyás hangsúlyozni, hogy a csupasz arcot mifelénk kimondottan „undorító” dolognak tartják.

Amint arról ebben az írásban már szó volt, Bél Mátyás tudományos munkásságának csak kezdeti szakaszát jellemezte a nyelv- és irodalomtudománnyal való foglalkozás, életét lelkeszi és pedagógusi tevékenysége mellett a *Notitia* megalkotása kísérte végig. Hazánk földrajzi, gazdasági leírásának csíráira azonban már az Etimológiában is rábukkanhatunk. E témakörből most csak három szócikkre szeretném az olvasó figyelmét felhívni. Az első a 'bánya' szavunk ismertetése, amelyben egyrészt a híres, felvidéki bányavárosokat említi meg, nem felejtkezve el arról a helyről, ahol műve keletkezésekor élt, majd röviden híres termálvizeinkre is utal:

„*Bánya*, fodina, a בָּנָה ’épített’ jelentésű szóból származik. Helyesen, mivel sokkal fárasztóbb az építkezés a bányák zezugos járataiban, mint a föld felszínén a szabadban építkezni, melyre bizonyítékul szolgálnak a magyar bányák: Kőrmöcbánya, Selmecebánya és leginkább Besztercebánya, ahol oly sok fáradságba kerül a föld alatti munkálkodás, hogy az szinte hihetetlen azoknak, akiknek elég bátorságuk volt ahhoz, hogy legalább hozzávetőleges leírást adjanak róluk. Magyarul a fürdőket is ’bányának’ nevezik. Azt hiszem azért, mert a gyógyvizek, amelyekben bővelkedik hazánk, természetes, a bányákhoz hasonló melegségét értik rajta.”

Két város ismertetése is megtalálható az Etimológiában, az egyik Eszék, a másik Győr. Lássuk tehát, mi az, amit ezeknek a városoknak a nevéől megtudhatunk!

„*Eszek*, Szlavóniában található erőd, a Dráva partján, ahol ez épp a Dunába folyik. Nézd meg a földrajztudósoknál! Az etimológiájával kapcsolatban pedig nézd meg a Teremtés könyvét (26, 20)¹³⁶! Lehetséges ugyanis, hogy Pannonia első meghódítói, a régi hunok, itt győzték le ellenségeiket, és ezzel az ősi szóval nevezték el a helyet, mintegy győzelmük emlékeként; ilyen emlékeket később is állítottak őseink.”

A város neve nem véletlenül szerepel „helytelenül”, Eszekként Eszék helyett. Így tudja Bél Mátyás egyszerűen levezetni a város nevét egy Ószövetségi történetben szereplő kút elnevezéséből. Már maga a Teremtés könyvében szereplő kútnév magyarázata is kitalált történet: azt meséli el, hogy egy régi veszekedés vagy vita emlékét őrzi a hely a nevében. Ennek párhuzamaként feltételezi a szerző, hogy a magyar város is nevével egy összetűzésnek állít emléket. Tehát nemcsak maga a név, hanem a Biblia szómagyarázata is, mint módszer, követendő példaként működött e szócikk megalkotásában.

Nézzük most a másik helynevet!

¹³⁶ „Ezért a gerári pásztorok vitába szálltak Izsák pásztoraival. Azt mondták: "A mienk a víz!" Ő a forrást Eszeknek nevezte, mivel azok vitáztak vele.”

„*Győr*, városnév, latinul Iaurinum, a nép nyelvén Rabnak nevezik, a יֵאוֹר (Ieór) gyökből származik. Folyó, mivel három folyó ér itt össze: a Rába, a Rábca és a Duna. Nyilvánvaló, hogy e város alapítói ezt vették figyelembe, hiszen más népek más városok megalapításánál is így találtak elnevezést. Ismert a földrajztudósoktól, hogy Franciaország egy nagyon szép részén, Ile-de-France-ban egy hely, a *Seine-et-Marne*, a Szajna és a Marne folyókról kapta a nevét. Tudjuk, hogy a németek is neveztek el helyet a folyók összefolyásáról: ez Koblenz, amelyet híressé tesznek ősi emlékművei, a Trieri Érsekséghez tartozik, s ott ömlik a Mosel a Rajnába. Éppígy a németeknél nagyon sok helységet a 'Werd' vagy 'Werder' szóval jelölnek, ami azt jelenti, hogy azt a részt körbefolyja a víz, mint például: Keyserwerd, Dokawerd, Buschoffs werda. Nem szabad elhallgatni azonban a szónak azt az eredeztetését sem, amelyet nekem egy öregecske, de egyáltalán nem műveletlen ember mesélt el ennek az igen jól megerősített helynek az eredetéről és az elnevezéséről. Iaurinumot a magyarok Győrnek nevezték el, ami annyit tesz, mint 'ló ér', bona vena; aminek az az oka, hogy Iaurinumnál sok folyóér találkozik. Pontos és igen megfelelő magyarázat, ami a mi érvelésünket támasztja alá.”

Győr földrajzi elhelyezkedésének meghatározása után Bél Mátyás francia és német párhuzamokat is hoz: nem véletlenül. Amint arról már többször szó volt e tanulmányban, ez is alátámasztja a feltételezést, hogy a szerző e művet elsősorban külföldi olvasóközönségnek szánta, s a párhuzamok révén a folyókról elnevezett, ismert városokkal idegenek előtt is érthetővé tette a jelenséget.

Végül pedig lássunk egy példát a harmadik kategóriába sorolt „kultúrtörténeti adalékról” is: az erkölcsi tanításról:

„*Bün*, Peccatum, a בִּזְיוֹן bizonytalankodni, kétségbe esni, aggodalmaskodni, ingerültnek lenni, szorongni, hezitálni. Bizony, amikor gonosz vágyak bűnre ingerlik az embert, bizonytalanná és szorongóvá válik, egyrészt a testi vágyak másrészt az egészséges megfontolások között vergődik: s ha ez bemocskolja, s megadja magát a rossznak, bűnt követ

el, lelke miatt – hacsak nem érzéketlen teljesen –, az aggodalom kibírhatatlan és elviselhetetlen teremtménnyé teszi. Ezt pedig senki nem tudja elviselni, hacsak meg nem tanulta, hogy soha ne figyeljen magára. Éppígy, mivel barbár őseink figyeltek a lelkükre, ebből a 'pun' igeből azokat a bűnös cselekedeteket, amelyek a helyes megfontolás előírásait áthágták és a bűnös vágytól ösztökélten megvalósultak, 'pün'-nek, vagy ahogy ma írjuk, 'bűn'-nek nevezték. Nyilvánvaló, hogy a mi szittyáink sem tagadták meg a lelkiismeret minden rezdülését, és a helyes megfontolás apró lángjai megmaradtak bennük, mivel a kagánok vagy bajánok és Attila példájából tanulhattak, ha más nem akadályozta volna őket meg az elhatározásban. Vesd össze a bűnnek e hátterét is megfontolva a következőkkel: Jak 1, 14-15¹³⁷; Róm 2, 15¹³⁸.

A bűn, az azt követő lelkiismeret furdalás, zaklatott lelkiállapot leírásából a lelkész szavait halljuk ki. Tanítása azonban nem közvetlenül a „ne kövess el bűnt, mert Isten büntetése utolér” alapelvre hivatkozik, ennél összetettebb és árnyaltabb. A bűn elkövetésének következményeit, lelki hátterét világítja meg, lélektani módszerrel.

Ha tehát összefoglalva, csak a statisztika szemszögéből nézzük a szerző módszerét, akkor látjuk, hogy a szavak etimológiájának mintegy felében ad hangtörténeti, 57 százalékában jelentéstani-jelentésfejlődési magyarázatot; 23 százaléknál azoknak a szavaknak a száma, ahol mindkét bizonyítási eljárás szerepel. S ha tovább folytatjuk a statisztikai adatok számbavételét, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a szótár magyar szavainak majd 90 százaléka ismeretlen, vitatott, de főként az ősmagyar korból származik: uráli, ugor, finnugor eredetűek. A szláv és német jövevényszavak esetén többször meg is jegyzi Bél Mátyás, hogy honnan kerültek nyelvünkbe ezek a szavak, mindemellett hangsúlyozza, hogy az adott nyelvbe

¹³⁷ „Minden embert a saját kívánsága vonzza és csábítja, így esik törbe. Aztán a kívánság, ha már megfogant, bűnt szül, a bűn meg, ha elkövetik, halált szül.”

¹³⁸ „Ezzel igazolja, hogy a törvény szabta cselekedet a szívébe van írva. Erről lelkiismerete tanúskodik és önítélete, amely hol vádolja, hol menti majd azon a napon, amelyen evangéliumom szerint Isten Krisztus által ítélkezik az emberek rejtett dolgai fölött.”

(németbe, szlávba) a héberből került be a szóalak. De ezzel a legutóbbi adattal már át is térek e fejezet befejező részéhez.

Az utolsó kérdésünk ugyanis az lehet, hogy e mű módszerét tudománytörténeti szempontból miként értékelhetjük. Természetesen nem kérhetünk rajta számon olyan eredményeket, amelyek csak a későbbi korokban születtek meg. Amint e disszertáció bevezetőjében is hangsúlyoztam: az alkimistákon sem kérhetjük számon, hogy miért foglalkoztak aranykészítéssel. Ők még nem tudhatták azt, amivel Mengyelejev óta minden kisiskolás tisztában van: az atomok protonszáma természetes, földi körülmények között nem változtatható meg. Visszatekintve tehát, nem tarthatjuk eleve hibás elképzelésnek, hogy Bél Mátyás a magyar nyelv eredetét az őshéberben látta meg. Erre sarkallta a magyar irodalmi és nyelvtanirói hagyomány is¹³⁹, s erre az útra vitte közvetlen forrása is: Otrókoci Fóris Ferenc magyarok eredetével foglalkozó könyve. A XVIII. század elejére pedig az "európai abszolutizmus és barokk idején már annyira elfogadottá vált, hogy a nemzetek és a nyelvek önállóak, hogy ezt a tényt alapvetően már alig vonták kétségbe, legfeljebb olykor patetikusan védelmezték. Beérték azzal, hogy a népek és a nyelvek egymástól elválasztva, egyénileg fejlődtek. Az önállóságnak ebből az általános törvényéből már csak a szabad fejlődésükben akadályozott csoportok tudták levezetni a haza és az anyanyelv szentségét. Ezzel megszűnt a harc a nyelvi elsőbbségért", amelynek teológiai-biblikus alapját a bábeli toronyépítés és a nyelvek összezavarodása biztosította.¹⁴⁰

Amint arra Bél Mátyásnak a rovásírással foglalkozó tanulmánya kapcsán is utaltam, a magyar nyelvtörténet kutatói egészen Révai Miklósig terjesztették-tanították a héber-magyar

¹³⁹ V. KOVÁCS, 504; HEGEDŰS József, *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében*, Bp., Akadémiai, 1966 (Nyelvtudományi értekezések 56).

¹⁴⁰ BORST, 1262-1263. "Im Zeitalter des europäischen Absolutismus und Barock setzte sich die Souveränität der Staaten und Konfessionen, der Nationen und Idiome so weit durch daß sie kaum mehr grundsätzlich bezweifelt, nur noch selten patetisch vorteidigt wurde. Man fand sich damit ab, daß alle Völker und Sprachen sich in getrennten, einmaligen Abläufen entwickelt hatten; aus diesem allgemeinen Gesetz der Eigenständigkeit konnten nur noch die in ihrer freien Erfaltung gehinderten Gruppen die Heiligkeit des Vaterlandes und der Muttersprache

nyelvrokonság nézetét¹⁴¹, életben tartva egy olyan nyelvtudomány-történeti elvet, amely Európában a XVI. században volt irányadó. Ekkor következett be ugyanis két olyan esemény, amely a társadalom és a kultúra, ezen belül természetesen a nyelvtudomány fejlődésére is döntő hatással volt: a földrajzi felfedezések és a reformáció. Az első az addig ismeretlen nyelvekre, a második a Biblia nyelveire irányította a figyelmet. Erősítette ez utóbbi iránti érdeklődést a humanizmus is, amely az újrakezdés, a tiszta forráshoz való visszatérés irányzata volt. Nyelvi „trinitas” és „lingua primigenia” – ez az a két fogalom, amely körül a nyelvek harca kicsúcsosodott. Az első a három szent nyelv: a görög, a latin és a héber hármasságát állította párhuzamba a Szentháromsággal, a második a hébert, mint a nyelvek elsősülöttét minden egyéb vulgáris nyelv elé és fölé helyezett. Voltak, akik úgy gondolták, hogy ez a teremtés nyelve, amelyet Isten adott Ádámnak, ezek közé tartozott a Bél által is forrásként felhasznált Johannes Buxtorf (1599-1664), német orientalista¹⁴², mások úgy vélték, hogy a dolgok nevét ugyan Ádám találta ki, de ezzel Isten egyetértett, így Charles de Bouelles (1479-1567) és száz évvel később még Christian Karl Schindler (1680-1716) is. Guillaume Postel (1510-1581)¹⁴³ pedig abból az alapelvből indult ki, hogy titkos összefüggés van a természet és a héber nyelv között, s Ádám ezért tudta megnevezni a dolgokat. Ez az őś-héber nyelv aztán a bábéli torony építésekor összezavarodott Isten hatására. A grammatikusok véleménye ezzel kapcsolatban két fő irányelv mentén oszlott meg:

1. az eredeti nyelv szétszóródott, ami azt jelenti, hogy minden nyelvnek azonos a létjogosultsága.

deduzieren. Damit verlor der Turm von Babel, ohne daß man ihn hätte und stoßen müssen, sein aktuelles Interesse."

¹⁴¹ „Mivel a' Lapp, Finn és Észti nyelvek közelebből atyafiságosak a miénkkel: vagy azoknak, valamint a miénknek, a zsidó, káldi sziri és arabs nyelvekkel is távolabb való atyafiságok." Idézi és részletesen bemutatja PÁPAY József, *A magyar nyelvhasználat története*, Bp., 1922. Különösen a 26-27. lap.

¹⁴² BUXTORF, Johann, *Dissertatio de litteris Hebraeorum*, Bazel, 1643.

¹⁴³ POSTEL, Guillaume, *Liber de originibus*, Párizs, 1538.

2. az eredeti nyelv fennmaradt, ebben az esetben azonban a nyelvek között értékkülönbség van.

Bél Mátyás etimológiai elveit és hivatkozásait megvizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy elképzelése a második csoportba sorolható nyelvészekéhez állt közel. S ha megnézünk, hogy a többi forrásában milyen etimológiai módszerekkel találkozott, nem csodálkozhatunk a módszeren. A *torony* szó esetében például Ch. Beckmann az 'elvékonyít, összenyom' értelmű héber ige-gyökben találja meg a latin "turris" szó eredetét¹⁴⁴, míg fél évszázaddal később G. J. Vossius egy 'hegycsúcs' értelmű héber szóból is levezeti ugyanezt, megjegyezve, hogy a tírrenek neve is innen származhat¹⁴⁵.

Tudom, a tudomány nem ismer „mi lett volna, ha...” kérdéseket. Mi lett volna, ha Otrókcsi Fóris Ferenc az indoeurópai nyelvészet alapjait lerakó Van Boexhorn művéből nemcsak a szavak hasonlításának módszerét, hanem annak rendszerét és elvi háttérét is megérti. Ha rádöbben, hogy nem minden hasonló hangzású szó rokonítható egymással. Ha nem fontosabb neki, hogy a magyarság nemzetközi megbecsültségét azzal igyekezzon növelni, hogy nyelvét a három szent nyelv egyikével, a héberrel rokonítja. Bél Mátyás számára is ez volt az elsődleges cél, s forrásainak szerzői a nyelvészek „ortodox” ágához tartoztak: a nyelvek sokféleségének, kialakulásának magyarázatát Bábel tornyánál keresték.¹⁴⁶ A török megszállás alól éppen felszabadult, hitvitákban élő, saját identitását kereső, a nyugati országok tudományához felzárkózni készülő Hungaria tudósainak e meggyőződése, a bizonytalan útkeresésük még magyarázható. Messze van még az idő, amikor Hell Miksa kérésére Sajnovics elindul Vardø szigetére.¹⁴⁷

¹⁴⁴ „A Rad. צור, id est, angustavit, compressit, constrinxit. Inde turrim trahere satius.” BECMAN, Christian, *De originibus linguae Latinae*, Wittenberg, 1613, 881.

¹⁴⁵ "Est ab Hebraeo צור, quod aciem, item turrim angusta acie notat. A turribus fortasse nomen Tyrrenis." VOSSIUS, Gerardus Johannis, *Etymologicon linguae Latinae*, Amsterdam, 1662, 536.

¹⁴⁶ BORST, 1278. és 1304-1305.

¹⁴⁷ Vö. SZÖRÉNYI László, *Nyelvrokonság, őstörténet és epika a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban* = Uő, *Studia hungarolatina*, Bp., Kortárs, 1999, 73-83; POLI, Diego, *Il comparativismo come*

Az már persze nehezebben érthető, hogy napjainkban egy 350 éves etimológiai módszereket alkalmazó könyv, amely a magyart, mint az etruszk őst mutatja be, hogy jelenhet meg tudományos ranggal bíró olasz kiadónál, s az még nehezebben, hogy miért van olyan magyar kiadó, aki ezt lefordíttatva még hazánkban is megjelenteti. Hogyan lehet elhinni, hogy a soha-meg-nem-fejtett etruszk nyelv sunu szava például a magyar ‘zongora’ szóval rokon?¹⁴⁸ Ennek megválaszolása – úgy vélem – már a pszichiáterek és szociológusok feladata lesz.

d. A szövegkiadás elvei

A kézirat közzétételénél a betűhív közlési elvet tartottam szem előtt. A rövidítéseket szögletes zárójelben oldottam fel, mert fontosnak tartottam, hogy az én kiegészítéseim határozottan elkülönüljenek az eredeti szövegtől. A közzétett nyomtatott szöveghez hasonlóan Bél Mátyás a latin szövegben az u és v betűt kézírásban sem az u és v hang jelölésére használta: szókezdő helyzetben mindkét hang esetében a v, szóközi helyzetben pedig az u szerepel. Különös központosítását e szövegben is megtartottam, tehát itt is előfordul, hogy a mai kettőspont helyett használt pont után kisbetűvel folytatódik a mondat. A szótár magyar szavait szintén betűhív módon írtam át, figyelve arra is, hogy a mellékjelek is olyanok legyenek, amilyenek ő írta. Ezt csak egyetlen esetben nem tudtam megvalósítani: a hosszú ő jelölésekor. Bél Mátyás ugyanis két pontot tesz ebben az esetben az o betű fölé, de a két pont közé egy hosszú vonalat is húz – ilyen típusú karaktert azonban nem találtam. A héber szavak átírásánál Bányai Viktória, a szír szavak átírásánál pedig Kövér András, az ELTE Hebraisztika Tanszékének munkatársai szintén a betűhív átírásra törekedtek. A szövegkiadásban nem jelöltem a kihúzásokat, melynek legfőbb oka az, hogy Bél Mátyás olvashatatlanra satírozza a törlendő

ideale comunicativo nella Demonstratio di János Sajnovics = Una pastorale della comunicazione, a cura di Diego POLI, Roma, Il Calamo, 2002, 283-302.

¹⁴⁸ ALINEI, Mario, *Etrusco: una forma arcaica di ungherese*, Bologna, Il Mulino, 2003, 301.

szavakat, szövegrészeket. Az utólagos, sorközi és marginális betoldásokat szintén nem jelöltem. A szótár, amint arról már ejtettem néhány szót a szövegtörténet kapcsán, fokozatosan készült: így az író nyilvánvaló szándékának megfelelően a szavakat ábécésorrendbe tettem, éppen ezért nem szerepelnek lapszámok sem a szöveg közben. Ennek ellenére a nyomtatott változatban található szavak könnyen visszakereshetők a kéziratban, hiszen a sorrendjükön nem változtattam.

De Versionibus Bibliorum Hungaricis

Bél Mátyás tervezetében a magyar bibliafordítások története az első könyv X. fejezete lett volna. Miért kerülhet egy elsősorban nyelvészettel foglalkozó műbe a Biblia fordítása? Elsősorban azért, mert – amint arra az előző fejezetben részletesebben kitértem -- a XVI. században a nyelvtudomány fejlődését két, meghatározó s Európa történelmét meghatározó eseménycsoport befolyásolta. Az egyik az új, addig ismeretlen nyelvek megismerésével járó földrajzi felfedezések a másik az anyanyelvűséget előtérbe helyező reformáció.¹⁴⁹ Ez utóbbi sarkallta a tudósokat a Biblia mind pontosabb és pontosabb fordítására. A fordítás maga pedig, a pontos szavak és kifejezések megtalálása nem csupán a nyelv ismeretén, hanem magának az idegen kultúrának, a másik nép történelmének, irodalmának pontos ismeretén is múlik. A bibliafordítások története tehát egyet jelentett a műveltség történetével.

a. Szövegtörténet

Az előzőekhez hasonlóan Esztergomban őrzött kézirat (Litt. VII. b. 1.) első lapjának tetején a következő cím olvasható: Sectio secunda / De versionibus Bibliorum Hungaricis / Membrum I. / De prima omnium versione Hungarica.¹⁵⁰ Arra, hogy a címben miért „második rész” szerepel, az eddig feltárt források nem szolgálnak magyarázatul. Feltételezhetjük, hogy önálló tanulmányként szerette volna megjelentetni, s ezért is hiányzott már a Bibliával foglalkozó rész a Tervezet második, kéziratban maradt címlapjából, ahogyan azt korábban említettem. A kézirat 16. lapján kezdődik a második rész: Membrum II. /De Versionibus Bibliorum, quae Karolii aetatem antegressae sunt. A szöveg e fejezet közben, mondat közepén szakad meg. Egyelőre nem lehet tudni, hogy a további részek, amelyek feltehetően Károli Gáspár és az őt

¹⁴⁹ HEGEDŰS József, *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei*, Nyelvtudomány Közlemények, 56, 16-19.

¹⁵⁰ Ismertette: V. KOVÁCS, 508-510.

követők bibliafordításaival foglalkoztak, hol lappangnak. A szövegnek eddig ez az egyetlen, 28 lapból álló, nem autográf változata ismert. A kéziratban három helyen, a 7., a 16. és a 17. lapján láthatók Bél Mátyás sajátkezű bejegyzései. Az első egy Szent Jeromostól származó idézet: *Illud meretur adnotari quod Dominus Hieronymus, ad annum Christi 404. scribit: Hunni, inquit, discunt Psalterium, Scythiae frigora feruent calore fidei.*¹⁵¹ A második a pálos Báthori László bibliafordítására való utalás, amelyet egy kiolvashatatlanságig átsatírozott mondat helyére illesztett be: „*Haec illa forte versio fuit, cuius * Annales Eremiti-Coenobitorum meminerunt: Claruit, inquiunt, eo tempore, ad annum circiter MCCCCLVI, opinione peculiari sanctitatis Frater Ladislaus Báthori, qui amore arctioris vitae, sociatus quibusdam fratribus, quorum ante in monasterio Sancti Laurentii, Magistrem spiritualem se profitebatur, in antrum non longe inde dissitum (cum venia tamen Superiorum) secessit, ubi ieiunio, mortificatione, vigiliis, orationibus, silentio ac labore manuum, vitam spiritualem, cum admiratione omnium, aliquamdiu traduxit; donec necessariis sine quibus humana infirmitas diu non subsistit, destitutus; accedente etiam Superiorum voto, in coenobium Patris Laurentii reuersus est. Ubi studiis litterariis non minus, quam pietati intentus, toti Biblia, cum plurimorum sanctorum hitoriiis, e latino in Hungaricum idioma transtulit.*”¹⁵² A szöveghez tartozó lábjegyzet szintén a szerző keze írása: „*Insolens Annalium est titulus: inscribitur enim: Fragmen Junis Corui Proto Eremiti, seu Reliquiae Annalium Eremiti-Coenobitorum Ordini, Fratrum Eremitarum S. Pauli Primi Eremitae etc. Viennae, A. MDCLXIII. fol.*” A harmadik betoldás szintén egy sűrűn kihúzott, 11 soros rész helyére került: Sylvester János Újszövetségének ismertetése kapcsán a fordítóhoz írt vers az, amelyet Bél Mátyás saját maga

¹⁵¹ *Epistola CVII. Ad Laetam 2. = Patrologiae cursus completus, Tom. XXII. S. Hieronymi Tom. I., accurate J. P. MIGNE, Párizs, 1845, 870.*

¹⁵² *Fragmen Panis Corvi Proto-Eremitici, seu Reliquiae Annalium Eremiti-Coenobitorum Ordinis Fratrum Eremitarum S. Pauli Primi Eremitae etc. Bécs, 1663, 220. (RMK III. 2195.)*

írt a margóra. A vers szerzője Wolfgang Lazius, bécsi udvari történész, akinek köréhez tartozott Sylvester bécsi tanár évei alatt.¹⁵³

E néhány, utólagos betoldás célja – ahogy azokon végigtekintünk – elsősorban a téma érdekesebbé tételét szolgálhatta: a szerző különlegességekre hívja fel vele az olvasó figyelmét.

A kézirat datálatlan, egyetlen támpontot a források vizsgálata jelenthet. A legfrissebb mű, amelyre a szerző egy ‘d’ betűvel jelölt lábjegyzetben hivatkozik a kézirat 3. lapján, az Jacob le Long Bibliotheca Sacrájának 1720-as, lipcei kiadása.¹⁵⁴ Tehát csak annyit állapíthatunk meg, hogy a kézirat e dátum után keletkezett.

b. Források

A bibliafordításról szóló tanulmány-töredék bevezetője, épp úgy, ahogyan arra akár a *Tervezet*, akár az *Ősi hun-szkíta írás* ismertetésekor felfigyelhettünk, az európai szakirodalom kritikáját tartalmazza. Kritikával illeti Christian Kortholt (1633-1694) protestáns teológus traktátusát, amely a Szentírás különböző kiadásait ismerteti¹⁵⁵, Töppelt Lőrinc Erdély történetét bemutató, már többször említett könyvét¹⁵⁶ és le Long, a datálás kapcsán már említett Szentírással foglalkozó könyvét. Hogy valóban joggal rója fel a szerzőknek, hogy nem mélyedtek el alaposan a téma tanulmányozásában, mielőtt könyveik megírásához fogtak, arra álljon itt a példa: mit tudott a legutóbb említett szerző a magyarok bibliáiról! „Biblia Veteris Testamenti Hungarice ex versione Stephani Szanti qui obiit 1612. Sotuel. Biblia Hungarica juxta Latinam editionem Vulgatam ex versione Georgii Kaldi S.J. fol. Coloniae et Viennae Austriae 1626. Eadem ex versione Casparis Caroli 4. Hanoviae, Levini Hulzii 1608.

¹⁵³ LAZIUS, Wolfgang, *Vienna Austriae: rerum Viennensium commentarii*, Bazel, 1546, 4a. (App. III. 1740.)

¹⁵⁴ „Bibliothecae Sacrae Parte II. Cap. XII. Sect. VI. pag. 373. edit. Lipsiensis A[nno] 1709. An in nova illa et auctiore editione, quam typographus Parisiensis Rouland parare in Novis Literariis Lipsiensibus Anni 1720 No 5. scribit[ur] plenior Biblioru[m] Hungaricoru[m] sit futura mentio, tempus docebit.”

¹⁵⁵ KORTHOLT, Christian, *De variis Scripturae editionibus tractatus theologico-historico-philologicus*, Kiel, 1686.

¹⁵⁶ TÖPPELT Lőrinc, *Origines et occasus Transsylvanorum*, Leiden, 1662.

In 8. Oppenheimii 1612. 8. Herbornae 1686. Eadem secunda cura in lucem edita ab Alberto Molnar, fol. Fcofurti 1608. Psalmi Hungarice, 12. Herbornae 1607. Amstelodami 1650. Novum Testamentum ex versione Casparis Caroli, 12. Ibidem, Ioan Altal 1646.”¹⁵⁷

E kevés és rossz adat ellenében Bél Mátyás mind magyar, mind külhoni szerzők műveiből merít érveket ahhoz, hogy a világ elé tárja: már Szkítiában élő, hun őseink is ismerték a Biblia szövegét, s az már az apostolok korában le volt fordítva a nyelvükre. Először is magában a Szentírásban talált bizonyítékot e tényre. Szent Pál apostol kolosszeiekhez írt leveléből a következő részt emelte ki: “Itt már nincs görög vagy zsidó, körülmetélt vagy körülmetéletlen, barbár vagy szittyá, szolga vagy szabad, hanem Krisztus minden mindenben.”¹⁵⁸ Az Apostolok cselekedeteiből pedig azt a részt, amelyben a Szentlélek eljövetelekor mindenki a saját nyelvén értette, amit magyaráztak az apostolok. Ebben az esetben a pártusokat azonosítja a szkítákkal vagy szittyákkal, tehát végső soron a magyarok őseivel.¹⁵⁹ A bizonyítékokat aztán Küroszi Theodorétosz¹⁶⁰, Jeromos¹⁶¹, Priscos rhetor¹⁶² szavaival is megerősíti, ez utóbbit Carolus Cantoclarus¹⁶³ fordításában is idézi. A Biblia szavát alátámasztandó szerepel a műben Otrókoci Fóris Ferenc könyvéből idézet, mely azt bizonyítja, hogy a hunok s a velük egy népnek tekintett avarok a bizánci követek szerint is keresztények voltak.¹⁶⁴ Későbbi korokat idéz Antonio Bonfinivel¹⁶⁵ és Inchofer

¹⁵⁷ LE LONG, Iacobus, *Bibliotheca Sacra*, Lipcse, 1709, 373-374.

¹⁵⁸ Kol. 3, 11.

¹⁵⁹ „Hogyan hallja hát őket mindegyikünk a saját anyanyelvén? Mi pártusok, médek, [...] krétaiak és arabok: halljuk, hogy a mi nyelvünkön hirdetik Isten nagy tetteit.” ApCsel. 2, 8-10.

¹⁶⁰ Πασα η υφηλιος των δε των λογων αναωλεως, και η Εβραιων φωνη οθ μονον εις την Ελληνων μετεβληθη, αλλα και των ρωμαιων και Αιγυπτιων, και Περσων, και Ινδων, και Αρμενων, και Σκυθων, και Σαυρωματων, και σθηληβδην ειπειν, εις πασας τας γλωττας αις απαντα τα εθνη κεχρημενα διατελει. -- A Theodoretustól származó idézetet Bél feltehetően Otrókoci Fóris többször említett könyvének 199. lapjáról vette át, aki nem teljes bibliográfiai pontossággal jelöli meg a forrást: Hist. Eccl. Lib. 2. c. 8. p. 79.

¹⁶¹ Vö. 136. jegyzet. (*Hieronymus*)

¹⁶² Εσεθαι δε ουκ εις μικραν την παρουσης αυτω δυναμεως, αυξησιν συμβαινειν, και τουτο τον Θεον το του Αρεος αναφανεντος ξιφος οπερ ον ιερων τα παρα των Σκυθικων βασιλειον τιμωμενον, οια δη τω εφορω των πολεμων ανακειμενων, εν τοις παλαι αφαιριθηναι Χρονοις, ειτα δια βοος ευρεθηναι. *Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta*, Vol. I. *Excerpta de legationibus* P. I. Berlin, 1903, 142, ss. 17-22.

¹⁶³ CANTOCLARUS, Carolus, *Excerpta de legationibus*, Párizs, 1609, 123.

¹⁶⁴ „Quibus” inquit, „omnibus Deus in antecessum ad hoc, illos velut signis praemiis et indiciis maturabat ut tandem eorum posterii fidem Christianam (10) reciperent, sanctaeque Ecclesiae aggregarentur. Ausim dicere, ex

Menyhérttel¹⁶⁶, amikor arról emlékezik meg, hogy Nagy Károly személyesen térítette keresztény hitre azokat az avarokat, akik még a szkítiai hitben éltek. Az első fejezet lezárásaként három forrásra hivatkozva nyomozza a szerző: mi lehet annak oka, hogy Géza fejedelemtől egészen a XVI. század közepéig nem jelent meg magyar nyelvű Biblia. Az első idézet Károlyi Gáspártól származik, aki a Vizsolyi Biblia előszavában a következőket írta: „Nagy gondviseletlenség volt azért az Istenhöz és az ő Sz[ent] Igéjéhez nagy idegenség, hogy holott minden nemzetségnek nyelvén vagyon az Istennek Könyve, az Magyar Nemzetség arról enni ideig gondot nem viselt.” Majd később: „Azért kétség nélkül ha vagyon is ebben valami bűnök az Tanítóknak, hogy enni ideig egészen az Biblia nem volt Magyar nyelven, de az Fejedelmeknek nagyobb bűnök vagyon.”¹⁶⁷ Szenci Molnár bevezetőjéből is azt a részt idézi Bél Mátyás, amely arról szól, hogy csak a magyaroknak nem volt anyanyelvükre fordított Szentírásuk.¹⁶⁸ E kettővel szembe állítva, a tudós pártatlanság példájaként idézi a Káldi

iis, quae lego de illis, quod si Christiani, hoc est potentiores inter Christianos, mature et serio de illorum aeterna salute, cum illis prudenter pacifice aliquando tractare, aut quacunq[ue] via sancta, amorem fidei et communionis christianae, eorum primoribus insinuare voluissent, non per omnia hoc in studio repulsam ab iis reportassent: Sed inter tot legationes Constantinopolitanorum ad eos missas, ne verbum quidem de commendatione fidei Christianae ad Hunnos Abares, interjectum fuisse lego.” OTROKOCSEI, I, 193-194.

¹⁶⁵ „Eam,” inquit, „quam Carolus conditionem obtulerat, accipere cogit[ur] Hungarus (Abarus). Qui in sacro sanctam Christi fidem, ultro se assererent, et vita, et (11) tum fortunis, libertate donabant[ur]. Qui in profana Scytharum religione perstitissent, his adempta cum fortunis libertate, vita duntaxat permissa.” Recitat inde Caroli ad Abares concionem: „Paucis post diebus, advocata concione. Carolus populum hortatur, ut Christiana se suosque liberos fide initiet, verum Deum omnium rerum Creatorem et Servatorem generis humani agnoscat. Iesum Christum unicum Dei Filium intelligere, intellectumq[ue] diligere et adorare conetur, Christianae religionis dogmata sectet[ur], Martem et Herculem coecarum figmenta gentium adspernet[ur], divina mysteria discat, quibus animaru[m] immortalitatem adipiscatur, sanctissimam I[esu] C[hristi] doctrinam imitet[ur], ex qua tantum veritas illuxit. Ista Carolus per Interpretem, quem inibi Sacerdotes legas reliquisse, apud Abares amplificandae gratia religionis.” BONFINIS, Antonius de, *Rerum Ungaricarum Decades*, Tom. I. Lipcse, 1936, 192, ss. 211-212 és 193, s. 235.

¹⁶⁶ „Hoc unum memoria dignom, quod biennio antea fecerat (Carolus M[agnus]) per omnem Germaniam et Galliam, Scholas nimirum instituendo, ubi aeq[ue] ingenuorum ac seruorum filii artes liberales docerentur: id etiam in Pannonia fieri iussisse, quo facilius esset a primis Elementis ingeniorum cum moribus ad religionem traductio; nec fefellit euentus, quando cultura duntaxat desiderabat[ur] aptis erudiri ingeniis, quemadmodum consequentes aetates docuerunt, floruisse inter Hungaros in omni litterarum genere viros praestantes.” INCHOFER Menyhért, *Annales Ecclesiastici regni Hungariae*, Roma, 1644, Tom. I. Vol. II. 34.

¹⁶⁷ KÁROLYI Gáspár, *Biblia*, Vizsoly, 1590. (RMK I. 236.)

¹⁶⁸ „Egyedül a’ Magyar országi Anyaszentegyháznak Praedikatori, ez ideig egyéb keresztény nemzetek között, az Deák Könyvekből kellett az Sz[ent] Írást az nép előtt magyarázni.” RMK I. 411., az idézet a Dedikálás 5., számozatlan lapján található.

György féle Bibliafordítás bevezetőjét¹⁶⁹ is a szerző. Ennek egyik hivatkozását pedig azonosítani is igyekezett: azt, hogy létezett már korábban is fordítása a szent szövegeknek. A pálosok Bécsben kiadott Évkönyvében talált arra az adatra, amely a Báthori László-féle feltételezett, teljes Bibliafordításról szól.¹⁷⁰

A kéziratos mű második része már csak töredékesen maradt ránk. Címe: *De Versionibus Bibliorum, quae Karolii aetatem antegressae sunt*, és kizárólag Sylvester János személyével és Újszövetség-fordításával foglalkozik. Bél Mátyás egyetlen példányt látott ebből a kiadásból, s az is hiányos volt.¹⁷¹ A fordító személye utáni kutatásban Wolfgang Laziusnál talált adatokat¹⁷², s ennek alapján tudta azonosítani, mint a bécsi egyetem görög majd héber tanárát, s közli Lazius hozzá intézett versét is.¹⁷³ Fordítási módszeréről pedig úgy ítélte, hogy Philipp Melanchthon hatása érződik rajta.¹⁷⁴ E megállapítás után aztán, néhány mondattal később meg is szakad a szöveg.

¹⁶⁹ „Bizonyos dolgok pedig hogy sok országbéli nyelveken nem találhatik e’ mái napig-is az egész Szent írás: és a’ Tanítók a’ mit Deák Könyvekből a’ kösség tanítására szükségesnek ítélnék, azt tulajdon nyelvekkel meg magyarázzák. Továbbá, ha Molnár a ki nyomtatott Bibliáról szól, akar mi nyelven-is nem igen régi lehet a’ Biblia: minthogy a’ nyomtatás mestersége Talalásnak mind-is alig vagy két száz esztendeje. Ha pedig az írott Bibliáról kell szólni, nékem bizonyos és hitelre méltó ember mondotta, hogy látta az írott Magyar Bibliának nagyobb részét, melly két száz esztendő előtt fordított: Kétség nélkül nem a’ Lutheristáktól, vagy Kálvinistáktól (kiknek akkor hírek sem volt) hanem az igaz keresztényektől.” RMK I. 551. Oktató intéz, 4 lap.

¹⁷⁰ Vö. 137-es jegyzet. (*Fragmen Panis*)

¹⁷¹ „Excusa ea est, in oppido suo: sed quod quaeso illud oppidum? exemplar enim, quod possideo, ea plagula mancum est, quam solent librorum inscriptiones, et locus, ubi sint impressi, indicari. Si tamen conjectandum sit, Csepreginum insigne olim, Comitatus Castriferrei oppidum fuisse existimaverim, quippe, quod sedem subinde praeibuit Illustrissimi Comititis Thomae a Nadasd, habuitque, ejus munificentia excitatum Typographaeum, ex quo longa post aetate, multi, iique insignes libelli, prodire.”

¹⁷² LAZIUS, Wolfgang, *De gentium aliquot migrationibus*, Bazel, 1557, 21.

¹⁷³ Vö. 138-as jegyzet. (*Vienna Austriae*)

¹⁷⁴ Stili ratio, tenorque quo in ea utit[ur] Sylvester, indicio nobis est, e Schola eum *Philippi Melanchtonis*, prodiisse; qui illa aetate communis, non Germaniae modo suae, sed vicinar[um] quoque[ue] regionum Praeceptor jure habitus est, satis superque[ue] prodit.

Hungari et Transsylvani Aliquot Eruditionis Fama et Scriptis Celebres

1712-ben, tehát a Berlinben megjelentetett Tervezetet megelőző évben vetette papírra Bél Mátyás azoknak az íróknak a jegyzékét és könyveik cíMLEÍRÁSÁT, amelyeket nem talált meg Czvittinger Dávid Specimen Hungariae Literatae¹⁷⁵ című könyvében: ezeket a feljegyzéseket kell tehát tekintenünk a tudós irodalom- és nyelvtörténeti érdeklődése első megnyilvánulásának. Az írólista alapját képezhette volna a Tervezetben leírt tudományos munka második részének negyedik fejezeteként jelölt *Historia Poëseos Hungaricae, deque eius indole orientali, et de nonnullis Poëtis Hungaris*-nak.

a. Szövegtörténet

Az autográf, esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban található, hatvanhárom lapos, kisalakú füzet¹⁷⁶ első oldalán az 536-os lapszám olvasható, a legutolsón az 598-as. Három részre osztható: az első rész magyarországi szerzőket (536-573), a második pedig hazánkkal kapcsolatban álló könyveket sorol fel (574-583). A harmadik rész, amely tizenöt lapból áll, az erdélyi származású református lelkész, Soterius György kéziratban maradt művét, a *Historia Transilvaniae*-t ismerteti, megadva annak pontos könyv- és fejezetcím beosztását.¹⁷⁷ Bél Mátyás kézírata szemmel láthatólag vázlat: az 542-543., 547., 554-555., 557-559., 564-565., 568-570. és 572. lap beíratlan, csak a lapok tetején szereplő nagybetűk jelzik, hogy milyen kezdőbetűvel rendelkező nevek kerülhettek volna az adott oldalakra. Az ábécé rendbe sorolt szerzőknek több esetben csak a neve és származási helye szerepel, így például Dubravius Dániel vagy Praetorius Dávidé. Marginális betoldás csak az 550. lapon található.

¹⁷⁵ Frankfurt-Lipcse, 1711.

¹⁷⁶ Hist. VII. a. 2.

¹⁷⁷ Soterius Györgykéziratban maradt művének egyik csonka másolata (I-II. könyv) az OSZK Fol. lat. 1158. jelzete alatt található meg.

Tóth Gergely pozsonyi kutatásai Bél Mátyás írókatalógusával kapcsolatban is szolgáltak újdonsággal. A 681-es köteg *Miscellanea grammatica* címmel jelölt részében ugyanis, a 66. lap tetején ugyanis ez olvasható: *Ad Cap. de Poes. Hung.* – Bél Mátyás keze írásával, az ott olvasható töredék tehát a tervezett tanulmánykötet negyedik fejezetébe került volna. Maga a szöveg Székely István *Chronicájával*¹⁷⁸ kapcsolatos: a 65. oldalon egy ellene írt *disztichon* olvasható, melyben a szerző, Libécz Mihály hazudósnak és harapósnak írja le a történeti mű szerzőjét. A 66. lapon magának Székely Istvánnak az olvasóhoz írt *disztichonos* ajánlása olvasható előbb magyar, majd latin nyelven.¹⁷⁹

b. Az írókatalógusban szereplő művek azonosítása

Bél Mátyás töredékes írókatalógusában mindösszesen negyvenkilenc mű szerepel, melyek közül harminckettő pontosan egyeztethető volt az RMK II. és III. katalógusa alapján. Két esetben csupán a megadott évszám téves, egy esetben pedig a leírt kötet tartalma csak félig egyezik meg a valósággal¹⁸⁰, ennek ellenére az azonosítás nem okozott nehézségeket,. Nehezebbnek bizonyult azonban azoknak a műveknek az azonosítása, amelyek nem magyarországi szerzőtől származtak, mégis valamiféle magyar vonatkozásuk volt. Bél Mátyás ugyanis e vázlatában, Czvittingerhez hasonlóan, tágan értelmezte a magyar irodalomhoz tartozás fogalmát, s a tudománytörténet későbbi szakaszában „hungarica”-nak nevezett műveket is felvette katalógusába. Ezek közé tartozik például az alkímiában híressé vált, szebeni Melchior rézmetszetes képét tartalmazó *Gloria mundi* című kötet¹⁸¹, Friedrich

¹⁷⁸ RMK I. 38.

¹⁷⁹ TÓTH, 42-43.

¹⁸⁰ *Johan. Bocatii, Poetae Laur. Caes., Scholae Cassoviensis Rectoris, Hungaridos Libri Poëmatum V. continentes Martialia vel bellica, Encomiastica, Nuptialia, Miscellanea, Sepulchralia.* (RMK II. 287.) Bár e kiadásban az említett oldalakon tényleg a Bél Mátyás által leírt epigrammák állnak, és a 443. laptól levelek sorakoznak, de azokat nem az általa felsoroltak írták.

¹⁸¹ Feltehetően: *Gloria mundi. Alias paradysi tabula = Musaeum hermeticum, omnes sopho-spagyricae artis discipulos fidelissime erudiens [...] Continens tractatus chymicos 9 praestantissimos*, Frankfurt, 1625. Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, 1891-1914, reprint:, Budapest, MKKE, 1981, VIII. 1027.

Taubman epigrammája a Wittenbergben tanuló Massa Simonhoz¹⁸², vagy Marcus Antonius Muretus francia humanista Dudith Andrásnak és Báthory Andrásához írt levelei¹⁸³. A majdnem félszáz műből csupán a következőkkel kapcsolatban nem találtam semmiféle megerősítő adatot:

1. *Czanadius Joannes Ungarus*. Alumnus Illustris et Magnifici Dom[ini] Emerici Forgach, Lib[eri] Baronis in Ghymes, Equitis aurati et Comitis Trenchiniensis, in cujus Nuptias cu[m] Ill[ustrissi]ma et Inclyta Heroína Sidonia Catharina, Principe Saxoniae inferioris in Lavenburg etc. Ducis Teschiniensis ultimi relictā Vidua, edidit Carmina in 4to, una cum aliis quibusda[m] nationis Ungaricae Juvenibus Vitteb[ergensibus] studiis literaru[m] opera[m] navantibus. Vitt[ebergae] 1586. in 4to.¹⁸⁴

2. *Emerici Forgacz Liberi Baronis in Gymes, Equitis et Comitis Trencziniensis*. Nuptiis celebratis cu[m] Ill[ustrissi]ma Ducissa Saxoniae inferioris in Lauenburg Sidonia,

¹⁸² TAUBMAN, Friedrich, *Schediasmata poetica innovata*, Wittenberg, 1610, 608–609. Ad Simonem Massa, Corona-Transilvanum

Nunc patrios repetis post una triennia montes,
Qua Ransilvanos Teuto polivit agros.
Cujus eris tandem SIMON; ubi veneris illo?
Patris, ais. Sed quis Patris ibi pater est?
Terrae ejus dominus. Quisnam hisc? ignosce roganti:
Exsuitur dominis patria rebro suis.
Ludibrium Martis tua Transilvania plane est:
Alternatque suos spesque metuque duces.
Fluctuet hic Regio, (quanquam o' consistere posset!)
Dum stet inexcussolimit Relligio.
Et stabit; tali quum se tibicine fultam
Sentiet: et plures si dabit illa tuis
MASSA pares ausis. namque hac virtute, Coronae
Transilvanae audis una corona tuae.

(A vers közléséért ezúton mondok köszönetet Bene Sándornak, aki azt a Herzog August Bibliotékban megtalálta.)

¹⁸³ *Marci Antonii Mureti Orationes, Epistolae et Poemata*, Lipcse, 1672, Lib. I. Ep. LXIX. Andreas Dvditivs M. Antonio Mvreto, anno 1559, 539; Lib. III. Ep. LXXIII. Andreae Bathoreo Cardinali ac Principi illustrissimo M. Antonius Mvretvs, anno 1584, 731-732; Lib III. Ep. LXXIV. Andreas Cardinalis Bathoreus M. Antonio Mvreto, anno 1585, 732-734.

¹⁸⁴ A köszöntőversek gyűjteményének nem sikerült nyomára bukkannom. Az adatközlés feltehetően helyes, hiszen Forgách Imre esküvője a szász hercegnővel, Kata Szidóniával valóban 1586-ban volt.

3. *Johannis Osztrozith* Baro de Ghylethincz et in Illava etc. Canticum Angelicum Luc. 2. cap[ut] descriptum, Oratione brevi pertractatu[m] et Iglaviae Moravorum 4. Jan[uarii] publice memoriter recitatum. Pragae. 1615. in 4to.

¹⁸⁵ Mivel Forgách Imre esküvője a szövegben szereplő hercegnővel 1586-ban volt (vö. 37. jegyzet), az évszám feltehetően téves.

II. Túl a Terven: néhány levél és egy tanulmány

Ha végigforgatjuk azt a vaskos kötetet, amely Bél Mátyás levelezését tartalmazza¹⁸⁶, az eddigiekben megfogalmazottakhoz képest nem ér meglepetés bennünket: a lelkipásztori tevékenységen kívül Bél elsősorban a készülő *Notitia* ügyében levelezett, a nyelv- és irodalomtudományra kevesebb figyelmet fordított. Ennek ellenére érdemes végigtekintenünk, legalább egy rövid lista erejéig, kivel és milyen levelek kapcsán került elő e téma. Két, jól elkülöníthető csoportba sorolhatjuk a leveleket. Az egyik a *De vetere litteratura Hunno-Scythica* című kötetével áll kapcsolatban, a másik kimondottan a magyarok nyelvrokonaival, eredetével kapcsolatos nézeteket öleli fel, s elvezet legutolsó, nyelvészettel foglalkozó tanulmányáig, a *De peregrinitate linguae Hungaricae*ig.

Bél Mátyás a rovásírással foglalkozó kötetben foglaltakról levelezett a leghosszabban. Ide kell sorolnunk azt a két, nemrég felfedezett, Otrókoci Fóris Ferencnek szóló levelet, amelyet Pozsonyban Tóth Gergely talált meg a mű fogalmazványai között.¹⁸⁷ Az 1718 márciusában kelt levelek a *De vetere litteratura* megírása közben keletkeztek: az elsőben Bél Mátyás örömet fejez ki, hogy az általa nagyra tartott tudós még él, s megkéri arra: adjon neki segítséget, lehetőség szerint küldjön egy rovásírásos ábécét. A második levélből következtethetünk arra, hogy Otrókoci válaszolt is neki, dicsérve vállalkozását¹⁸⁸, a magyar nyelv ismertté és elismertté tételéért tett erőfeszítéseit. Időrendben a következő ránk maradt levél, amely e témát érinti, a híres matematikusé, Christian Goldbaché, amelyet 1722.

¹⁸⁶ *Bél Mátyás levelezése* (Magyarországi tudósok levelezése), szerk. TARNAI Andor, sajtó alá rend., bev. és jegyzetek, SZELESTEI N. László, Budapest, Balassi, 1993.

¹⁸⁷ TÓTH, XV-XVI. A levelek kiadása a Függelékben, a 69-71. lapon található.

¹⁸⁸ „Magno me mactasti beneficio, quod litteras meas forte procaces Tibi visas, responsione amica atque plena charitatis, dignatus es: ita enim et spem meam, quae id sibi de Te pollicebatur, mirifice confirmasti, et ut denuo iterumque ad Te audeam scribere, calcar quasi quoddam mihi addidisti.” TÓTH, 70.

novemberében írt Bél Mátyásnak.¹⁸⁹ Egyetlen rövid utalás miatt lehet csak számunkra most ez a szöveg érdekes: kiderül belőle ugyanis, hogy Bél érdeklődött az iránt a firenzei kódex iránt, amelyről a rovásírásról szóló könyvében hosszan ír Szamosközy István közlése nyomán.¹⁹⁰ Goldbach azt javasolja neki, hogy Marignoni segítségét vegye igénybe inkább olaszországi ügyekkel kapcsolatban, mint Faccioliét. Ennek ellenére, felbátorodva azon, hogy az Európá-szerte híres tudós gratulált Prodrómához¹⁹¹, a már említett Marsigli-kézirat ügyében mégis neki ír levelet 1727. augusztus 18-án¹⁹² s arra választ is kapott Padovából december 25-én¹⁹³, azonban ezekben már nincs szó a firenzei kódexről. A legutolsó, ezzel kapcsolatos anyag 1738. októberéből származik:¹⁹⁴ Christian Goldbach, aki akkor már tizenhárom éve tanított a szentpétervári Akadémián, szomorúan értesíti Bél Mátyást, hogy levelezőpartnere, Theophil Siegfried Bayer meghalt. Levele végén arról érdeklődik, hogy vajon kiadta-e azokat a különös feliratokat, amelyekről a *De vetere litteraturájában* ír: visszaemlékszik tehát 1722-es levélváltásukra, amikor ez ügyben próbálta segíteni a magyar tudóst.¹⁹⁵

A második csoportba hat levél tartozik: négyet ebből Bél Mátyás, kettőt pedig Theophil Siegfried Bayer írt. Ennél több levelet váltott a két tudós, de a nyelvrokonság kérdésével kapcsolatban ezek tartalmazznak tudománytörténeti jelentőségű adatokat. Kettejük kapcsolatának az első ránk maradt dokumentum 1725 novemberéből származik: Bél Mátyás egy könyvet szeretett volna megkapni Bayertől, az utolsó pedig 1733-ból: a hírneves

¹⁸⁹ *Bél Mátyás levelezése*, 104. A gyűjteményben 181-es számmal. A levélben szereplő Marsigli-levél Szelestei N. László feltételezése szerint egyezik az Esztergomban Hist. VII. e. 26. sz. alatt nyilvántartottal, amely a dunai Traianus-hídról szól. Vö. Jegyzetek 181/1, 590. lap.

¹⁹⁰ A levélhez tartozó jegyzet tévesen a Marsigli-kézírratra vonatkoztatja a következőket: „His plura propediem tecum ipse loquar vti et de codice Florentino cuius in Litteratura Hunno-Scythica mentionem facis, digno certe qui amicorum beneficio in lucem protrahatur.” *Uo.*, 105.

¹⁹¹ *Bél Mátyás levelezése*, 595.

¹⁹² *Uo.*, 183. 335-ös számú levél.

¹⁹³ *Uo.*, 192. 348-as számú levél.

¹⁹⁴ *Uo.*, 445. 743-as számú levél.

¹⁹⁵ „Memini etiam in Tua Litteratura Hunno-Scythica inscriptionis alicuius peregrinae explicationem promitti, quae an in publicum prodierit, scire cupio.” A szöveghez tartozó jegyzet (610. lap) helyesen utal vissza firenzei kódexre.

orientalista Szentpétervárról küldte benne üdvözlő versét a *Notitia* első kötetéhez.¹⁹⁶ Most tehát nézzük, mi is volt a véleménye Bayernak a magyar nyelv eredetéről és rokonságáról! 1726. január 12-én, Königsbergből¹⁹⁷ keltezett leveléből úgy tűnik, hogy egy régi, vitás kérdést szeretne Bél Mátyással tisztázni. Leírja: véleménye szerint Szkítiának azt a területet kell tekinteni, amely a Vistula és a Volga között helyezkedik el. Erről a területről származnak többek között az alánok, a litvánok, a finnek, a lappok, az észtek és a poroszok. A magyarok azonban egy egészen más népcsoporthoz tartoznak, amely nem a hun nép, akiket a mongolokkal azonosít, és nem is a török. Leibniz cikkére hivatkozva, amely a berlini akadémia folyóiratában jelent meg, s melyet részletesebben a következő fejezetben ismertetek, leírja, hogy a finn és a magyar nyelvben sok közös vonás van. Felhívja a figyelmet arra is, hogy ezt a hasonlóságot ifjabb Olf Rudbeck is felfedezte nemrég kiadott könyvének tanúsága szerint.¹⁹⁸

Bél Mátyás szeptember 24-én kelt, igen hosszú válaszlevelében¹⁹⁹ több ponton ellenérveket hoz fel Bayer elméletével szemben. Egyrészt Herodotoszra, Strabónra, Ptolemaioszra, Melára és Pliniusra hivatkozva amellet érvel, hogy két Szkítia létezett: egy európai és egy ázsiai. Az előbbiből származhatnak a germánok, az utóbbiból pedig a magyarok, akik a hunokkal közös eredetűek. Visszautasítja Leibniznek azt az elgondolását, hogy a magyarok szarmata, azaz szláv eredetűek lennének. A finn-magyar rokonsággal kapcsolatban feltételezi, hogy valaha egymás közelében élhetett e két nép, s ezért vannak közös szavaik: a nyelvrokonságnak és a népek földrajzi eredetének ugyanis nincs köze

¹⁹⁶ Uo., 313. 498-as számú levél.

¹⁹⁷ Uo., 154. 286-os számú levél.

¹⁹⁸ *Specimen usus linguae Gothicae, in eruendis atque illustrandis obscurissimis quibusvis sacrae scripturae locis: Addita analogia linguae Gothicae cum Sinica, nec non Finnonicae cum Ungarica*, Uppsala, 1717. E könyv volt az, amely alapján Hell Miksa és Sajnovics János a magyar nyelvrokonság kutatásába belefogott. Vö. PÁPAY, 13.

¹⁹⁹ *Bél Mátyás levelei*, 162. 305-ös számú levél.

egymáshoz.²⁰⁰ Ez az az alapgondolat, amelyre aztán a *De peregrinitate linguae Hungaricae* című tanulmányát is építette. Levele végén arra kéri Bayert, hogy küldjön neki finn nyelvkönyvet, hogy magát a nyelvtani rendszert össze tudja hasonlítani a magyarral. A levélre és a válaszküldeményre azonban hiába várt: három évvel később, 1730. január 8-án²⁰¹ kelt levelében Bél azt kéri, hogy küldje el neki Bayer a szkítákról írt tanulmányát. Azt, hogy eddig nem kapott választ előző levelére, annak tulajdonítja: bizonyára elveszett, s nem jutott el Szentpétervárra, a tudóshoz. A fél évvel később, szintén Béltől származó levélből úgy tűnik, hogy nem az ő levele veszett el, hanem Bayeré, amit válaszul írt Szkítiával kapcsolatos elképzeléséről.²⁰²

Utolsó, 1732-es levélváltásuk szintén tartogat egy-két érdekes részletet a magyarok nyelvrokonságával kapcsolatban.²⁰³ Bár bizonyítékot nem találtam rá: mégis joggal feltételezhető, hogy ez adta Bél Mátyásnak az ötletet: küldje el 1726-ban papírra vetett cikkét a berlini akadémia folyóiratának, amely aztán két évvel később meg is jelent a *Miscellaneában*. Teophil Siegfried Bayer szeptember 4-én kelt levelében leírja, hogy a mordvin nyelvet a finnek megértik: két rokon nyelvről lehet tehát szó. Szenci Molnár szótára alapján megpróbálta a finn és magyar szavakat összehasonlítani, de arra a megállapításra kellett jutnia, hogy a magyar szókincs nagyobb, vagy szinte teljes része egészen idegen a finn nyelvtől, a két nép valószínűleg – s itt igazat ad Bélnek az előző levelében foglaltakkal kapcsolatban – egy területen élhetett, s ott kerülhettek közös szavak a két nyelvbe.²⁰⁴ Bél

²⁰⁰ „Quis vero non videt, male ex sedibus populorum, de eorum originibus, duci argumenta?” *Uo.*, 162. „Hunnigari enim, Bizantinorum auctorum sententia, populus omnino fuit, ciuitatis Hunniacae, qui suis aliquando sedibus excitus, quod infra docebimus, potuit, vicinus Fennis, latissime tunc per Septentrionem habitantibus, adsedis. Quae hinc, Linguarum Hunnigaricae et Finnicae secuta cognatio est, nihil aliud mihi persuadet, quam quod, seu ex vicinitate, siue ex iisdem sedibus proclue erat, vtramque gente, mutua contagione, si non penitus misceri, saltem quomodocunque temerari.” *Uo.*, 163.

²⁰¹ *Uo.*, 212. 384-es számú levél.

²⁰² *Uo.*, 214. 390-es számú levél.

²⁰³ *Uo.*, 273-275. 467-es és 469-es számú levél.

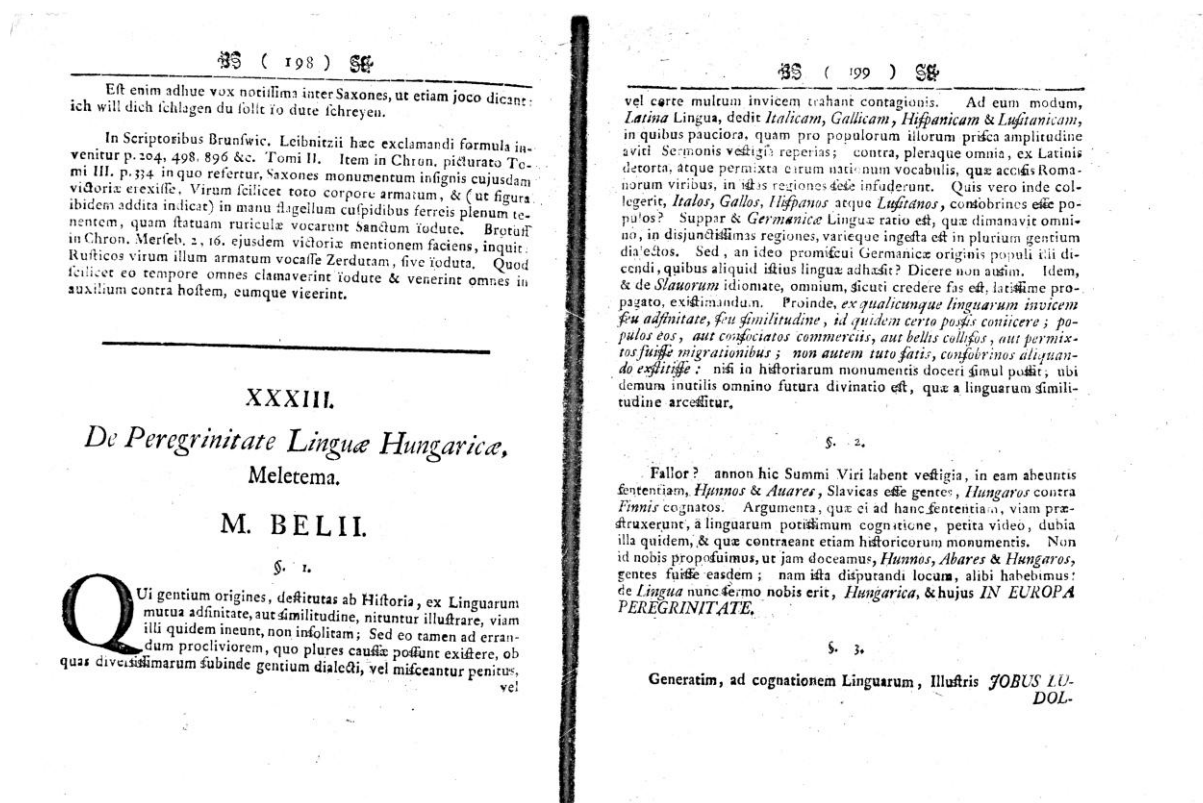
²⁰⁴ „Et paullo ante isthoc tempus, maxima pars regionum, inde vsque a Volga, ad Oceanum septemtrionalem, et Balticum mare, nationalibus inculta fuit, quae Fennice locutae sunt. Inde opinor, Magyaros commercio cum his

Mátyás októberben kelt levele aztán már nem tartalmaz semmi érdemi választ a nyelvrokonság kérdésével kapcsolatban: *Notitiájának* címét küldi mintegy utóiratként, s kéri, hogy azt közölje társaságával.

populis permixtos, contagionem sermonis peregrini traxisse. Nam, quantum iudicare possum, ex Molnari dictionario, maior et potior pars Linguae Hungaricae, a Fennica, abhorret.” *Uo.*, 274.

De peregrinitate linguae Hungaricae

A későbbiekben csak egyetlen, a magyar nyelv különlegességét bizonyító cikke jelent meg: 1734-ben *De peregrinitate linguae Hungaricae* címmel a Berlini Akadémia folyóiratában, a *Miscellanea Berolinensia ad incrementum Scientiarum* hasábjain²⁰⁵. A tanulmány megírására feltehetően Theophil Siegfried Bayer, königsbergi tudós 1726. január 12-én kelt levele készítette, aki Gottfried Wilhelm Leibnizre hivatkozva fejti ki nézetét a magyarok eredetével kapcsolatban.²⁰⁶ Bél Mátyás szeptember 24-én kelt válasza több ponton megegyezik a cikkben foglaltakkal, cáfolva, hogy a hunok és avarok szláv eredetűek lettek volna, s hogy a magyarok csak a finnekkel lennének rokonságban.²⁰⁷ Időrendben ez az utolsó, ismert levél, amelyben a magyar nyelv eredetével foglalkozott a tudós.

²⁰⁵ XXV. évf., 198-226.

²⁰⁶ Bél Mátyás levelezése, 154-156.

²⁰⁷ Uo., 305-307.

a. Szövegtörténet

A rövid tanulmány autográf kézírata az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban található: 34 erősen javított, betoldásokkal tarkított levélből áll (Litt. VII. b. 3. és 4.), harmadik és ötödik pontjának vázlatos összefoglalása megtalálható a héber-magyar etimológiai szótárt tartalmazó füzet utolsó levelén.²⁰⁸ A kézirat datálása az első lap jobb felső sarkában szerepel: Posonii, 1726 d. 4. sept. -- mellette a megjegyzés: *Ad Inclitam Regiam Societatem Scientiarum Berolinensem*. A kézirat és a nyomtatott változat között egyetlen, ám annál figyelemreméltóbb eltérés van. A második pont első mondata ugyanis a nyomtatott változatban a következő:

²⁰⁸ Si linguam alteri affinem dicere velimus, necesse est non tantum vt ea contineat nonnulla alterius cuiusdam Linguae vocabula, sed etiam vt Grammaticae ratio maxima sui parte eadem sit; qualis conuenientia cernitur in Orientalibus, Ebraea, Syriaca, Arabica et Aethiopica: nec non in Italica, Hispanica et Gallica, Occidentalibus linguis, quae recte affines inter se dicuntur. Et mox: Deinde si Linguas aliquas inter se affines asserere velimus, vocabulorum rebus naturalibus competentium conuenientia quaedam docenda est, vt Coeli, Terrae, partium humani Corporis, animalium domesticorum, etc. ista enim vocabula facillime retinentur; propterea ex illis communis quaedam origo et antiqua cognatio et deriuatio deprehenditur: artificialia seu technica vero, vt et scientiarum, sacrorum et actionum humanarum nomina non linguae sed professionis vel artis vel nationis alicuius deriuationem arguunt Illustris Iobus Ludolfus Comment ad Hist. Aethiopicam Lib. III. C VIII. N. LXXVII. p. 442. 443. [LUDOLF, Hiob, *Commentario ad Historiam Aethiopicam*, Frankfurt, 1691] Qua in re si credamus Illustri et Linguarum cum Orientalium, tum Occidentalium ad prodigium fere peritissimo Viro, vti credere fas est: eccquis enim artificii in sua arte non credat? habebimus, quod pro nostrae Linguae cum Orientalibus affinitate non solum, sed natiuitate etiam ab iis repetenda, militet. Enim vero quod ad vocabula adtinet, quae apud Orientales atque nostros non sonum modo sed ipsam quoque habeant significationem, ea in Etymologico Linguae Hungaricae dedimus, quae qui aestimauerit impensius, audax sit oportet, aut horum sacrorum ignarus, si sustineat inficiari. Iam quid Grammatica nostra, cum Orientalium Grammaticisi congruentium Verborum suffixa; siue vtrorumque formationem atque flexiones spectes, vbique se prodet Linguarum Orientalium indoles. Radices pleraeque omnes apud Hungaros verba sunt, eaque personae tertiae Praesentis: a qua etiam coniugando pergunt ad personam primam vide Gram. Molnari. [SZENCI MOLNÁR, 175. "Origo verborum Ungaricorum (quemadmodum radix Hebraeorum) est tertia persona praesentis temporis et numeri singularis. Estque ut plurimum monosyllaba, partim polysyllaba."] Eae vero omnes fere sunt Monosyllabae, quales et primaevae Hebraeorum radices fuisse vltra vero similitudinem coniectat accuratissimus Casparus Neumann in Genesi Linguae Hebraicae passim [például: "Vera igitur Primitiva, sive principia omnium prima ex simplicissima Vocum Hebraicarum omnium, semper erunt Monosyllabicum." – NEUMANN, Kaspar, *Genesis Linguae Hebraicae*, Nürnberg, 1696, 2]; cui succenturiatur Celeberrimus Löschner in Libro de Caussis Linguae Hebraicae [LÖSCHER, Valentin Ernst, *De causis Linguae Ebraeae libri III*, Frankfurt-Lipscse, 1706] vt adeo, si hic Goropiano illo Argumento standum cadendumve esset, primaevae esse indicium Linguae, quae plurimis abundet monosyllabis vocibus, nostra procul dubio id axioma reportaret Hungarica, cuius voces pleraeque omnes monosyllabae sunt: Lubet facere periculum circa solas corporis humani partes. Sic: Fő, caput; Szem, oculus; Orr, nasus; Száj, os; all, mentum; haj, crinis; fül, auris; fog, dens; Nyelv, lingua; Nyak, collum; Tork vulgo Torok, guttur; Váll, humerus; Tsöts, mamma; has, venter; Sziv, vel szű, cor; Maj, hepar; Bél, intestinum; Vér, Sangvis; Er, vena; Hát, dorsum; Segg, anus; Tzomb, femur; Térd, genu; Láb, pes; Talp, planta; Ször, pilus; Tsont, os ossis; Bör, cutis; Hus, caro; In, tendo seu ligamentum; hugy, vrina, szar, stercus, Iz, articulus, Mony, peris, tök, testiculus, ször, pubes. Sark, calx, seu calcaneum; Iz, articulus. Quomodo si notare pergerem vocabularium iustae molis mihi subnasceretur. Sed non isto nobis hic praesidio opus est; quamquam ne id reiiciamus; quum certum sit, simplicissima quaeque compositis esse antiquiora: id potius vrgeo argumentorum, quod suffixa Linguae nostrae nobis suppeditant.

„Fallor? annon hic Summi Viri labent vestigia, in eam abeuntis sententiam, Hunnos et Auares, Slaucas esse gentes, Hungaros contra Finnis cognatos." -- a kéziratban azonban így szerepelt még: „Fallor? annon hic quaedam Leibnitzii nostri erratio..." A Summus Vir tehát Leibniz, az ő 1710-ben, az előbb említett folyóirat első számában megjelenő *Brevis designatio meditationum de Originibus Gentium*²⁰⁹ című tanulmányára írt válasz Bél Mátyásnak e cikke²¹⁰, amely már az első mondatában visszaül Leibniz kezdő soraira: „Cum remotae Gentium Origines Historiam transcendunt, Linguae nobis praestant veterum monumentorum vicem." -- írja Leibniz, s a válasz: „Qui gentium origines, destitutas ab Historia, ex Linguarum mutua adfinitate, aut similitudine, nituntur illustrare, viam illi quidem ineunt, non insolitam."

b. W. G. Leibniz és a magyar nyelvrokonság kérdése

Az alcímben jelölt téma teljes kifejtése természetesen nem lehet tárgya e disszertáció befejező részének. Pár mondatban csupán abból a szempontból kívánom megvilágítani e témát, amely visszatükröződik Bél Mátyás tanulmányában. Számára ugyanis – ha lehet így fogalmazni – a legmeglepőbb leibnizi megállapítás, melyből egy részletet már bevezetőmben is idéztem, a következő volt: „A szarmatákhoz, vagy ha jobban tetszik, a szlávokhoz sorolom a hunokat és az avarokat is, akik – úgy tartják – azon a területen éltek, amelyet most Hungáriának, régen Pannóniának neveztek. Ugyanis a gótok, longobárdok, gepidák és más germán törzsek Itáliába, Raetiába és a helvétek földjére átköltöztek, és az a területet, amely a Duna és az Alpok között helyezkedik el, vagy maguktól, vagy idegen népektől űzve, elhagyták. A szlabinok jöttek nyomukba, amelyeknek egy részét, a később betelepülőket, avaroknak nevezték, ezért most is azon az egész területen szláv törzsek laknak, ahol nem a magyarok

²⁰⁹ 1-16. A folyóirat első száma összesen ötvennyolc hosszabb-rövidebb cikket tartalmaz, melyek közül a "litteraria" tárgykörből három, a "phisica" és "medica"-ból négy, a "mathematica" és "mechanica"-ból hat Leibniz írása.

²¹⁰ WELLMANN Imre – mivel a kéziratot nem látta – csak feltételezi, hogy a "summus vir" maga Leibniz. Vö. *Bél Mátyás (1684–1749) c. cikke*, Történelmi Szemle, 1979, 382.

élnek (más eredetű törzs). [...]A másik hatalmas északi népnek a finneket kell tartanunk, akiket Tacitus fennus-nak nevez, félelmetesnek írja le, amilyenek manapság az erdei lappok vagy szamojédok. És bizonyos is, hogy a lapp nép eredete a finnekével azonos, ahogyan azt a nyelvük alapján Scheffer nekem már régen bebizonyította. Már Jornandes is scridi-finni-nek nevezi azokat (a futásról, ugyanis a schreiten azt jelenti, hogy lépést tenni), akiket manapság lappoknak nevezünk. De távolabbi keleti rokonaik is vannak, amelynek szembeötlő bizonyítékát a magyarok nyújtják, ez a finnekkel rokon nép, akik Belső-Szkitiából vagy ahogyan manapság nevezzük, Szibéria közelebb fekvő területeiről érkeztek, ahogyan azt Jornandes leírja."²¹¹

Egyelőre, bár több feltételezés is létezik, pontosan nem tudjuk, hogy mi vezette Leibnizet arra a végkövetkeztetésre, hogy a hunokat és az avarokat a szláv nyelvcsaládhoz sorolja, a magyarokat pedig a finnekkel, szamojédokkal és lappokkal egy törzsről eredeztesse,²¹² mégis érdemes vázlatosan áttekinteni azokat a kérdéseket, amelyeknek megválaszolásához a nyelvek történetének tanulmányozásával kezdett el foglalkozni.

1685-ben vállalta el azt a feladatot, hogy megírja a Braunschweig-Lüneburg ház történetét. A régi dokumentumok nyelvi sokfélesége ébresztette fel benne az érdeklődést a szavak etimológiájának vizsgálata iránt: *"Deinde optarem, non opera quidem Tua, consilio tamen et auctoritate, et iudicio ab hominibus linguarum peritis dictionariola edi, quibus plerarumque linguarum cognitarum radices atque primariae voces continerentur, adjecto*

²¹¹ LEIBNIZ, *Brevis designatio*, 8. Ad Sarmatas, vel si mavis, Slavos, etiam Hunnos refero et Avars quoque, qui tenere quae nunc Hungariae, olim Pannoniae appellatione censebantur. Nam postquam Gothi, Longobardi, Gepidae, alique Germanorum gentes in Italiam, Rhaetiam, Heduos, aliaque loca transgressae, quicquid Danubio Alpibusque interjacet, aut sponte aut a novis advenis pulsae, deseruere; successere Slabini quorum pars serius superveniens, Avars appellabantur, inde nunc quoque omnis ille tractus Slavonicis gentibus habitatur, nisi ubi Hungari, (alterius gens originis) interrompere. [...] Alia ingens Septentrionis natio Finni habendi sunt, quos Tacitus Fennos nominat; miramque eorum feritatem, qualis hodie Lapponum Sylvestrium aut Samojedarum, describit. Et sane Lapponum gentes originem cum Finnica communem habere dudum nos Schefferus ex lingua docuit. Et jam Jornandi Scridi-Finni dicuntur (a cursu, nam schreiten est passus facere) quos hodie Lappones appellamus. Sed et longius in orientem cognationes protendebant. Cujus manifestum indicium Hungari praebent cognatus Finnis populus, quos ab interiore Scythia, et ut nunc loquimur, a regionibus Siberiae propioribus nevisse ex Jornande constat.

Grammaticae cuiusque compendiolo.[...] Ac tum demum accederemus credo nonnihil ad id, quod Skyttius et Sternhielmus, aliique frustra attentarunt, harmoniam scilicet linguarum plerarumque et in plerisque; unde et origines populorum mirifice illustrarentur, ut alia multa taceam latentia in his arcana, quae una demum collatio detegeret."²¹³ 1691-ben, Huldreich von Eybennek írt levelében fejtette ki először azt a nézetét, amellyel már találkoztunk cikkének elején: a népek történelmének tanulmányozásához elsőrendűen fontos eszköz lehet nyelvük vizsgálata²¹⁴, s a különböző nyelvekkel kapcsolatos közvetlen anyaggyűjtést egy évvel később kezdte el, Ciampininek írt levelével²¹⁵. Bár tervezte, hogy az e témában folytatott kiterjedt levelezéséről könyvet ad ki, azt csak halála után, 1717-ben valósította meg Eckhart.²¹⁶ Bár Leibniz nyelvtudományi érdeklődése elsősorban a szavak etimológiájára irányult, a XVII. század nyelvfilozófiai kérdéseivel is óhatatlanul szembekerült. Tagadta azt a nézetet, hogy a héber lett volna az emberiség ősnyelve.²¹⁷ A hébernek, mint lingua primigenia-nak tárgyalása összefügg azzal a nézettel, amelyet 1623-ban megjelent könyvében Jakob Böhme, a lutheránus misztikus ír le; ő ugyanis úgy vélte, hogy a nyelv és a vallás

²¹² HEGEDŰS József, *Leibniz és a finnugorság*, Mny, C(2004), 386-387.

²¹³ LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm, *Sämtliche Schriften und Briefe*, Berlin, Akademie, Reihe 1, *Allgemeiner politischer und historischer Briefwechsel*, Bd. 5, Bearb. MÜLLER, Kurt und AMBURGER, Erik, 1954, 31. Hiob Ludolfnak, 1687 decemberében.

²¹⁴ „Muß auch in etwas Migrationes Gentium et Origines Lingvarum betrachten.[...] Ich glaube gänzlich daß die Harmoni der Sprachen das beste mittel von ursprung der völker zu urtheilen, und fast das einige so uns übrig blieben, wo die Historien fehlen." LEIBNIZ, Bd. 6, Bearb. MÜLLER, Kurt und SCHEEL, Günter, 1970, 442.

²¹⁵ „Curiositas mihi nata est conferendi aliquid ad Harmoniam linguarum. Inquiro nunc in linguas interioris Scythiae, jamque in rem spero aliquid obtinere autoritate magni Sarmatiae Regis." LEIBNIZ, Bd. 7, Bearb. SCHEEL, Günter, 1964, 645. – A szkítiai nyelvek iránti érdeklődése kapcsán írta Palmierinek is 1697-ben a következőket: „Quant à la diversité des nations je souhaiterois fort de pouvoir obtenir des échantillons des langues de ce pays là, sçavoir de celles, qui sont entièrement différentes de la Rusienne par exemple de celle des Czircasses, Czeremisses, Kalmucs, Sibériens, etc. et peut estre qu'on apprendra par là de quels endroits de la Scythie les Huns et les Hongrois sont sortis." GUERRIER, Waldemar, *Leibniz in seinen Beziehungen zu Russland un Peter dem Grossen*, Szentpétervár—Lipcse, 1873, 10-11.

²¹⁶ „Edited by Eckhart, it appeared in 1717 as Leibnitii Collectanea Etymologica, but apart from the Unvorgreiffliche Gedancken, some letters, and a few other pieces, most of the items in this volume were not by Leibniz, though practically all had been directly inspired by him. It did not include the most important item it had been planned to contain, namely Leibniz' own history of etymology. This is the Epistolaris de Historia Etymologica Dissertatio, addressed to Eckhart, but never finished and never published." AARSLEFF, 176-177.

²¹⁷ „Lingvam Hebraicam primigeniam dicere idem est ac dicere truncos arborum esse primigenios, seu regionem dari, ubi trunci pro arboribus nascantur. Talia fingi possunt, sed non conveniunt legibus naturae et harmoniae rerum, id est, sapientiae divinae." LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm, *Otium Hanoveranum*, ed. FELLER, Joachim Friedrich, Lipcse, 1718, 80-81.

belsőleg kötődnek egymáshoz. Ennek oka pedig abban keresendő, hogy az emberek kezdetben egyféle nyelvet beszéltek, amelybe be volt zárva minden nyelv: a levegő madarainak és az erdő állatainak érzéki nyelve is. Ezen a nyelven, amelyen a megnevezés és a dolog harmonikusan összecsengett, adta Ádám a teremtményeknek a nevüket, de ez az egyetlen és igazi nyelv elveszett a bábéli torony építésekor, s összekeveredett a világ nyelveiben.²¹⁸ Leibniz ehhez az ősn nyelv-teóriához zavarba ejtően hasonlító elméletnek az alapján, valamint annak az a priori meggyőződésének az eredményeként, hogy minden nyelv részesül a dolgok egyetemes harmóniájában, hosszas levelezést folytatott La Croze-zal a kínai nyelvvel és írással kapcsolatban, keresve a „titkos” kulcsot a természet és annak jelrendszerrel történő leírása között.²¹⁹ A böhmei elképzeléssel ellentétben azonban nem akarta elképzelését az ősn nyelvvel kapcsolatban máig ható elvként feltüntetni.²²⁰

c. Bél Mátyás tanulmányának forrásai és érvei

Leibniz felfogása a héberrel, mint ősn nyelvvel kapcsolatban kizárólag azért fontos számunkra e tanulmánnyal kapcsolatban, mivel Bél Mátyás írásának vezérfonalát épp az az elv határozza meg, hogy a magyar nyelv, amennyire idegen az (indo-)európaítól, annyira hasonlít a „keleti”

²¹⁸ „Der lutheranische Mystiker Jakob Böhme erblickte ihn nicht in patriotischer, sondern in religiöser Neubesinnung auf das Wesen der Sprache. Sprache und Religion sind innig miteinander verbunden, denn eigentlich ist Gott Dichter. Sache, Wort und Wesen sind bei ihm eins, und der Mensch müßte hierin Gottes Ebenbild sein können wenn nur die Welt nicht so hoffnungslos verderbt wäre. In seinem Alterswerk lehrte der Görlitzer Schuster 1623, daß die Menschen anfangs einerley Sprache redeten, und zwar die ungeformte Natur-Sprache des Paracelsus, in der alle Idiome beschlossen lagen, die sensualische Sprache der Vögel in der Luft und der Tiere im Wald. In dieser Sprache gab Adam, wie ein Engel aus der Kraft Gottes schöpfend und die Idee des vollkommenen Menschen verkörpernd, den Kreaturen ihre Namen; in ihr klangen Benennung und Ding enharmonisch zusammen. Diese wahre und einzige Sprache ist (anders als bei Paracelsus und so wie bei Nikolaus von Kues) nicht das Hebräische; seit dem Turmbaud ist sie verloren und unter die Idiome der Welt gemischt.” BORST, 1342.

²¹⁹ „Le Pere Grimaldi ne croyoit pas que les caracteres Chinois ayent une clef. Mais il faut bien qu'il y ait eu quelque raison de leur fabrique, quoyque peut être la suite des temps en ait rendu le dechifrement difficile, et y ait fait glisser des irregularités. [...] cette recherche me paroit d'autant plus importante que je m' imagine, que si nous pouvions decouvrir la clef des caracteres Chinois, nous trouverions quelque chose qui serviroit à l'analyse des pensées.” Idézi: AARSLEFF, 181-182.

²²⁰ „et quae de vi literarum et naturali significatione dixi, nolim ita accipi, quasi semper aut qvasi plerumque hodie in lingvis deprehendi possint. Plerumque enim longo temporis tractu per innumeras metaphoras, metonymias et synecdochas ab originalibus significationibus recessum est.” Idézi: AARSLEFF, 185.

nyelvekhez, s ez végigkíséri teljes nyelvtörténeti munkásságát is. Amint azt korábban láttuk, az 1718-ban megjelentetett *De vetere litteratura Hunno-Scythica* című könyvében is a héber karakterekből származtatja a magyar rovásjeleket. Bél számára nyelvünk rokonsága az őshéberrel a magyar nyelv értékét és elsőbbségét jelentette minden más európai nyelvvel szemben.

Leibniz nyelvtörténeti munkájára írt válaszában a nagy tudós módszereit alkalmazva kívánja bizonyítani saját elképzelését. Tanulmányának első hat fejezetében a nyelv „anyagával” foglalkozik, felsorolja az alapszókincshez tartozó szavakat: az ember testrészeit, a közvetlen természeti környezet kifejezéseit, a háziállatokat, az alapvető cselekvéseket, majd a névmásokat, névutókat és kötőszókat. Mindezek gyűjtése és összehasonlítása a kor nyelvészettel foglalkozó tudósai között elfogadott módszer volt a nyelvek rokonságának vizsgálatára. Leibniz is hasonlót kér például a szibériai nyelvekkel kapcsolatban D. Podestától.²²¹

A hetedik részben a magyar betűkről, hangokról és szótagokról ír Bél, megállapítva, hogy nyelvüinktől teljesen idegen jelenség a mássalhangzó-torlódás a szó elején, s ha ilyent idegen nyelvből átvettünk, akkor annak meg is változott a hangalakja: „A magyarok, hogy elkerüljék ezt a kakofóniát, egy magánhangzót illesztenek vagy a szó elé vagy a két mássalhangzó közé. Így: *Asztal* (mensa) a szláv *Stul*-ból.”²²² A további fejezetekben Szenci Molnár Albert és Komáromi Csipkés György nyelvtani munkái alapján mutatja be a magyar nyelv különleges vonásait. Kiemeli, hogy nyelvünk nem ismeri a nyelvtani nem fogalmát, majd a névszóragozás tíz esetét sorolja fel: a latin nyelvtanokból ismert hathoz hozzáteszi a

²²¹ G. G. Leibnizii *Collectanea Etymologica*, ed. ECKHART, Johann Georg, Hannover, 1717, 228-231.

²²² „Quam cacophoniam, ut evitent Hungari, vocales vel praemittunt, vel inter geminam consonam inserunt. Sic: *Asztal*, *mensa*, a Slavico *Stul*.” *De peregrinitate*, 208.

Szenci Molnár által bevezetett mutativust²²³, a Komáromi Csipkésnél megjelenő locativust és conjunctivust²²⁴: ő maga pedig a privativusszal (fosztóképzős alakkal) egészíti ki a rendszert. Felsorol további négy, általa a ragozáshoz tartozónak ítélt alakot is: „Az esetekhez egyesek hozzátesszik a névszók négy másik formáját, amelyeket originativusnak, patronymicusnak, locupletativusnak és assimilativusnak hívnak.”²²⁵ Ezek közül az első a *-beli*, a második az *-i*, a harmadik az *-s* melléknévképzőt jelöli, a negyedik pedig az *-ul/ül* határozószó képzőt.

A következőkben megemlíti és táblázatban be is mutatja, hogy a magyarban a birtoklást személyjelekkel és nem előjárószókkal fejezik ki, majd rátér az igék jellemzésére: legrészletesebben a képzőkkel foglalkozik: végtelen sokaságukat a Komáromi Csipkéstől átvett felsorolással érzékeltetendő, nyolcvan alakját sorolja fel a *ver* igének²²⁶, köztük olyan torz formákat, mint a *'verekeddegelek'*, a *'vergelőddögelek'* vagy a *'vergelőddögeltethetlek'*.

A prepozíciók helyett ragokat használunk: ez a 10. pont tartalma, majd a következőkben a rendkívül kifejező szóösszetételeinket dicséri, példának a *'feleség'* szót hozza fel. Miután rámutat a birtoklás kifejezésének indoeurópai nyelvektől való idegenségére, néhány közmondást felsorolva a cikket a magyar Miatyánkkal és annak szószerinti latin fordításával zárja, melyet az idegen nyelvek megismerésének egyik alapkövénének tekintettek a XVII. század folyamán Európában.²²⁷

Bél Mátyásnak e tanulmánya figyelemreméltó eredményeket hozott a magyar nyelvtudomány fejlődésében: a ragozási, toldalékolási rendszerünk vizsgálata során elsőként

²²³ „Mutativus casus Vngarorum proprius est, qua significamus rei cuiuslibet in aliam speciem, formam, vel in alium vsu et habitum permutationem: qui in voce per consonas desinente formatur per vá et vé, ut: a fa, fává, in lignum; a fű, fűvé, in herbam, etc.” SZENCI MOLNÁR, 134.

²²⁴ „Locativum casum nominamus eum, quo rem super loco aliquo esse efferimus, ut asztalon.” és „Conjunctivus casus is est, quo rem habentem conjunctam cum suo habito, efferimus, ut Könyvestől, dolgostól.” KOMÁROMI CSIPKÉS, 358. és 360.

²²⁵ „Ad casus aliqui referunt quatuor alias Nominum formas, quas illi, Originativum, Patronymicum, Locupletativum et Assimilativum Casum vocant.” *De peregrinitate*, 212.

²²⁶ Az igealakok felsorolása után a következőket írja: „Circa haec autem observandum: non quaedam solummodo: quaedam autem in multis deficere. Non quaevis horum esse usitata, et in communi colloquio exercita, sed aliqua solum; reliqua autem, quamvis non sint in usus, sunt tamen voces revera Hungaricae, per

írja le például, hogy a birtokos személyjel és az igeragok között összefüggés áll fenn. A névszóragok terén határozottan továbblép azon az úton, amelyet Szenci Molnár mutatott meg, amikor felismerte, hogy a latin alapokra épülő grammatika nem nyújt megfelelő alapot a magyar nyelvtan leírására. Igaza volt Bélnek abban is, hogy a nyelv és a nyelvrokonság nem egyértelmű bizonyíték a különböző népek közös eredetére, bár ha figyelmesen elolvassuk Leibniz cikkének bevezető szavait, ezt ő sem állította: úgy gondolta inkább, hogy ez csak segítséget nyújthat egy-egy nép eredetének felderítésében.²²⁸

Érdekes azonban megfigyelni, hogy miközben Bél tanulmánya elején tagadja a finnekkel való rokonságot, a végén hosszan idéz Georg Horn művéből, aki a finnekkel hozza kapcsolatba a brazilokat, mivel ragokat és nem előljárószókat használnak.²²⁹ „Nem lehet tagadni, hogy ezt a jelenséget teljes joggal lehet a magyar nyelv idegen vonásai között számon tartanunk. A prepozíciók ragozásának ezt az elvét a hunoktól a finnekig, s mivel elterjedtek az egész világon, a brazilokig megtaláltam. Hornius így szól világosan erről az *Amerikai népek eredete* című művének III. könyvében (c. VIII p. 169.). „Igen említésre méltó dolog, hogy a brazilok és a finnek a prepozíciót mindig a névszók után teszik. A braziloknál a Pe azt jelenti, hogy ban (in), a Tava pedig, hogy falu (vicus). Ebből állítják össze a Tape (in vico) szót,

tempora et modos secundum omnes personas conjugabiles, quas ut tam curiose expiscaremur, necessitas postulavit." KOMÁROMI CSIPKÉS, 389-394.

²²⁷ HEGEDŰS, *Leibniz és a finnugorság*, 387; G. G. Leibnizii *Collectanea Etymologica*, 231.

²²⁸ „Bár a népek végtelenbe vesző eredete a történeti időket megelőzi, a nyelv régi maradványai szemünk előtt állnak, és a nyelvek igen ősi nyomai fennmaradtak a folyók és erdők neveiben, amelyek az ottlakók kicserélődése ellenére többnyire megmaradnak. Az emberek által alapított helyek elnevezései a legérthetőbbek számunkra, ugyanis – bár sok falu és sok város neve azoktól az alapítóktól származik, akik később tiszteltté váltak, amint az Németföldön igen gyakori, más helységeket elhelyezkedésükről, terményeikről és más jellemzőikről neveztek el, és a legrégebbi elnevezéseknek nehéz megtalálni a magyarázatát. Az emberek régi nevei azok -- amelyeket a frízeken kívül egyetlen más német törzs sem tartott meg --, amelyek, hogy úgy mondjam, elvezetnek bennünket az ősi nyelv szentélyeibe. A következőt mintegy axiómának tartom: *minden olyan tulajdonnév, amelyet ma annak tartunk, megszóltatás volt*. Másképp ez semmi módon nem magyarázható. Sokszor ezért nem értjük, nem tudjuk megérteni a folyók, hegyek, erdők, népek, vidékek, városok, falvak neveit, amelyek az ősi nyelvből származnak. És nem értenénk meg sokszor a német vagy frank, a francia, a szász, a gót és a vandál neveket, amelyek *Ric*-re vagy *Ricus*-ra végződnek, ha nem vennénk figyelembe, hogy Venantius Fortunatus *Chilpericus*nak írt levelében azt erőnek vagy erősségnek magyarázza.

²²⁹ Georg Horn elméletéről és annak Bél Mátyásra gyakorolt hatásáról részletesebben vö. SZÖRÉNYI László, *Attila on Central European Baroque = Attila, the Man and his Image*, ed. by BÄUME, Franz H. and BIRNBAUM, Marianna, Budapest, Corvina, 1993, 101 és 105.

Tapabe helyett. Hogy világos legyen, a brazil prepozíciók a héber toldalékok elvét követik: ez az, amit a finneken kívül csak náluk lehet megtalálni.”²³⁰ Ezt írja Hornius, aki, ha a magyar nyelv szabályait megismerte volna, azt hiszem, nem hallgatta volna el: annál is inkább, mert ugyanebben a könyvben (c. IX. és X.) a legmegfelelőbb módon a hun-szkíta ismertetőjelek alapján a hunok számára biztosítja az Amerikában elterjedt népek dicsőségét.²³¹ Való igaz, hogy a braziloknál ugyanaz az elve a toldalékként használt prepozícióknak, mint nálunk. A *Pe* ugyanis a magyarok elválaszthatatlan *Be* prepozíciójával azonos, mind hangzásra, mind jelentésre is.”²³² Horn magyarázatképp héber nyelvtani párhuzammal él, s ezt egészíti ki Bél a magyarral. A cikk eleje és vége közötti ellentmondás feloldatlan marad. Bár gyanakodhatnánk arra, hogy a szerző elfogadja a nyelvi rokonságot, de elveti a két nép közös eredetének elméletét. Ez esetben azonban megválaszolatlanul marad annak a kimondatlan feltételezésnek a magyarázata, hogy a magyarra héber nyelvi párhuzamokat hoz, ezzel utalva nyelvünk „keleti” eredetére.

²³⁰ "Igitur Siberi, Fenni, Lappones, Caroli, ea qua diximus via, per occidentem in Americam venerunt, atque ibi late disperunt. Et quod mirandum, Lingua Brasiliana cum Fennica magnam omnino convenientiam prae se fert. Nam ut nihil de eo dicam, quod utraque lingua caret F id est mutam cum liquida perpetuo fugit, illud omnino memorabile est, quod et Brasiliani, et Fenni praepositiones suas semper nominibus postponunt. Apud Brasilianos Pe est in, Taba vicus. Vnde fit composita vox Tape in vico; contracte pro Tabape. Vt manifestum sit, praepositiones Brasilianas imitari rationem suffixorum Ebraicorum: idque apud ipsos ac praeterea Finnos tantum receptum est." HORN, Georg, *De Originibus Americanis*, Hardervijk, 1652, 168.

²³¹ „Hunnorum in Americam adventus per Orientem. Hi per occidentem venerunt. Alii et longe quidem major pars, per Orientem: ubi et via brevior et regiones magis habitatae." 176-181. cap. X. "Duplex Hunnorum in Americam adventus per Orientem. Primus cui causam Antropophagi praebuerunt. A quibus Tabieni, Apalae, Massagatae et Machutegae, in Americam expulsi. Secundus. Hunni iidem cum Cunadanis." 179. "Inde in Canadam ventum et Huroniam. Cuni, Vni, Hunni, Cunchi, Funoti, Cunadi, Canadi eadem gens. Nec magis haec nomina differunt quam Chatti et Hassi, Messene, Messana." *Uo.*, 169-176. cap. IX.

²³² „Istud negari nequit, esse hoc jure optimo inter characteres Peregrinitatis Linguae Hungaricae referendum. Eandem hanc suffigendarum Praepositionum rationem, ab *Hunnis*, ad *Finnos*, quin divisos toto orbe, Brasilianos, propagatam reperio. Diserte *HORNIUS*, de *Originibus Gentium Americanarum*, Lib. III. c. VIII. p. 169. Illud omnino, memorabile est, inquit, quod et Brasiliani et Fenni, Praepositiones suas semper Nominibus postponunt. Apud Brasilianos, *Pe*, est, in *Tava*, vicus. Unde fit composita Vox *TAPE*, in vico, contracte, pro *Tapabe*. Ut manifestum sit, Praepositiones Brasilianas, imitari rationem suffixorum Hebraicorum: id quod apud ipsos, et praeterea Finnos, tantum receptum est. Ista *HORNIUS*. cui, si Linguae Hungaricae perspectae fuissent rationes, non eam credo siluisset: maxime, quod propagatorum in Americam populorum laudem, *Hunno-Scythis*, argumentis, oppido idoneis, eodem isto Libro, III. c. IX. et X. *Hunnis* vindicet. Revera enim, eadem illa *Brasilianorum*, quae nostra est suffigendarum Praepositionum ratio. *Pe* enim, Hungarica inseparabilis est Praepositio *Be*, et sono concordans, et significatione." *De peregrinitate*, 222.

1712 tehát az első, és 1734 az utolsó év, amely a ránk maradt források alapján Bél Mátyás nyelv- és irodalomtörténeti tanulmányainak végpontjait jelöli. Huszonkét évig foglalkoztatta a tudóst nyelvünk eredetének kérdése. Természetesen ebbe a körbe lehetne és kellene belevonnunk számos nyelvtankönyvét, a nyelvtankönyvekhez írt előszókat, s a *Notitiájában* elő-előbukkanó irodalmi és nyelvészeti fejtegetéseit, hogy még teljesebb, még részletesebb képet kaphassunk ez irányú tudományos tevékenységéről. Ennek tárgyalása azonban már túlmutat disszertációm szűkre szabott keretein és célján.

FINIS.

Kutatásom története

Bél Mátyás nyelv- és irodalomtörténeti írásaival egyetemista koromban, Tarnai Andor vezetésével kezdtem el foglalkozni, majd szakdolgozatomat is e művekről írtam. A szövegkiadások tárgyi jegyzetei és a bevezető tanulmány megírásához Magyarországon kutatásokat folytattam az Egyetemi Könyvtárban, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, az Országos Széchényi Könyvtárban, a Szegedi Tudományegyetem Könyvtárában, külföldön pedig a bécsi Österreichische Nationalbibliothekban, a berlini Deutsche Nationalbibliothekban és a Vatikáni Könyvtárban. A nyelvrokonság kutatásának XVII-XVIII. századi történetének feltérképezését igen nehézé teszi hazánkban az a körülmény, hogy kevés erre vonatkozó forrás és tudományos szakirodalom áll a rendelkezésre, pedig – amint ez tanulmányomból is több helyen érezhető – több felderítetlen, s a magyar nyelvrokonság tudománytörténetének szempontjából igen lényeges kérdés tisztázatlan egyelőre.

Disszertációm megírásában sokan segítettek önzetlenül, olyanok, akiknek tanácsai, szaktudása nélkül nem tudtam volna befejezni munkámat, ezért ezúton szeretnék köszönetet mondani vezető tanáromnak: Szörényi Lászlónak, valamint Bak Borbálának, Bányai Viktóriának, Komoróczy Gézának, Kövér Andrásnak, Róna-Tas Andrásnak, mindazoknak a PhD hallgatóknak és tanáraiknak, akik velem együtt vettek részt a Szegedi Tudományegyetem Neolatin doktoriskolájának műhelyszemináriumain, s kérdéseikkel arra ösztönöztek, hogy tovább foglalkozzak egyes problémákkal: Békés Enikőnek, Dallaul Zaynabnak, Kasza Péternek, Lázár Istvánnak, Lengyel Rékának és Máté Ágnesnek.

Rövidítések jegyzéke

A. A bibliai könyvek

Cant	Canticum canticorum	Énekek éneke
Col vagy Colos	Epistula ad Colossenses	Kolosszeieknek írt levél
Cor	Epistula ad Corinthios	Korintusiaknak írt levél
Dan	Prophetia Danielis	Dániel könyve
Ephes	Epistula ad Ephesios	Efezusiaknak írt levél
Es vagy Ezech	Prophetia Ezechielis	Ezekiel könyve
Exod	Liber Exodus	Kivonulás könyve
Gen	Liber Genesis	Teremtés könyve
Hebr	Epistula ad Hebraeos	Zsidóknak írt levél
Iac vagy Jak	Epistula Iacobi	Szent Jakab levele
Iob vagy Job	Liber Iob	Jób könyve
Ioh vagy Joh	Evangelium secundum Ioannem	János evangéliuma
Iud vagy Jud	Epistula Iudae	Szent Júdás levele
Leuit	Liber Leviticus	Leviták könyve
Luc	Evangelium secundum Lucam	Lukács evangéliuma
Matth	Evangelium secundum Mattheum	Máté evangéliuma
Num	Liber Numeri	Számok könyve
1Paral	Liber I. Paralipomenon	Krónikák I. könyve
2Paral	Liber II. Paralipomenon	Krónikák II. könyve
Phil vagy Philipp	Epistula ad Philippenses	Filippieknek írt levél
Prou	Liber Proverbiorum	Példabeszédek könyve
Psal	Liber Psalmorum	Zsoltárok könyve
1Reg	Liber I. Regum	Királyok I. könyve
2Reg	Liber II. Regum	Királyok II. könyve
Rom	Epistula ad Romanos	Rómaiaknak írt levél
2Sam	Liber II. Samuelis	Sámuel II. könyve
1Tim	Epistula I. ad Timotheum	Timóteusnak írt I. levél
2Tim	Epistula II. ad Timotheum	Timóteusnak írt II. levél

B. Nyelvtani szakkifejezések

accus.	accusativus
conjug. v. coniug.	coniugatio
foem. v. fem.	femininum
fut.	futurum
masc.	masculinum
perf.	perfectum
pers.	persona
praes.	praesens
part., partic. vagy particip.	participium
praet.	praeteritum
sing.	singularis

Felhasznált szakirodalom

AARSLEFF, Hans, *The Study and Use of Etymology in Leibniz = Studia Leibnitiana Supplementa*, Vol III. Band III. Wiesbaden, 1969.

ALINEI, Mario, *Etrusco: una forma arcaica di ungherese*, Bologna, Il Mulino, 2003.

ALINEI, Mario, *Ősi kapocs. A magyar-etruszk nyelvrokonság*, ford. PUSKÁR Krisztián, Budapest, Allprint, 2005.

BORST, Arno, *Der Turmbau von Babel*, I-IV, Stuttgart, 1957-1963.

Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Budapest, Balassi, 1995.

Antonius DE BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, I, ed. I. FÖGEL—B. IVÁNYI—L. JUHÁSZ, Lipcse, Teubner, 1936 (BSMRAe)

Antonius DE BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, IV/2, (Appendix. Fontes. Index.) ed. M. KULCSÁR et P. KULCSÁR, Budapest, Akadémiai, 1976 (BSMRAe Series nova, 1).

Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (Katalógus), összeáll. TÓTH Gergely, Budapest, OSZK—Gondolat, 2006.

Bél Mátyás levelezése (Magyarországi tudósok levelezése), szerk. TARNAI Andor, sajtó alá rend., bev. és jegyzetek, SZELESTEI N. László, Budapest, Balassi, 1993.

DROIXHE, Daniel, *L'idée Scythique et la France = La Linguistique et l'Appel de l'histoire (1600-1800), Rationalisme et révolutions positivistes*, Genève-Paris, 1978.

Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete, főszerk. és bev. Zaicz Gábor, Tinta, 2006.

GUERRIER, Waldemar, *Leibniz in seinen Beziehungen zu Russland und Peter dem Grossen*, Szentpétervár—Lipcse, 1873.

GUNST Péter, *A magyar történetírás története*, Debrecen, Csokonai, 1995.

HEGEDŰS József, *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében*, Bp., Akadémiai, 1966 (Nyelvtudományi értekezések 56).

HEGEDŰS József, *Leibniz és a finnugorság*, Mny, C(2004), 386-387.

KELEMEN János, *A filozófus Dante, Művészet- és nyelvelméleti expedíciók*, Bp., Atlantisz, 2002 (Mesteriskola)

KLIMA László, *Finnugor történeti chrestomatia I* (Budapesti Finnugor Füzetek 12), Budapest, 1999.

LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm, *Sämtliche Schriften und Briefe*, Berlin, Akademie, Reihe 1, *Allgemeiner politischer und historischer Briefwechsel*, Bd. 5, Bearb. MÜLLER, Kurt und AMBURGER, Erik, 1954.

OLÁH Miklós, *Hungária – Athila*, ford. és jegyz. KULCSÁR Péter, Budapest, Osiris, 2000 (Millenniumi magyar történelem. Források)

PÁPAY József, *A magyar nyelvhasználat története*, Bp., 1922.

POLI, Diego, *Il comparativismo come ideale comunicativo nella Demonstratio di János Sajnovics = Una pastorale della comunicazione*, a cura di Diego POLI, Roma, Il Calamo, 2002, 283-302.

RUSVAY, Kálmán, *A jászok eredete és nyelve*, Kecskemét, 1977.

SCHIMMELPFENNIG, K. A., *Neumann, Kaspar = Allgemeine Deutsche Biographie*, Lipcse, Duncker und Humblot, 1875-1912, XXIII, 532-535.

SEBESTYEN Gyula, *A magyar rovásírás hiteles emlékei*, Budapest, MTA, 1915.

SZELESTEI N. László, *Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa* (továbbiakban: *Katalógus*), Budapest, MTA Könyvtára, 1984.

SZELESTEI N. László, *Irodalom és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690-1790*, Budapest, Oszk, 1989.

SZÖRÉNYI László, *Attila on Central European Baroque = Attila, the Man and his Image*, ed. by BÄUME, Franz H. and BIRNBAUM, Marianna, Budapest, Corvina, 1993.

SZÖRÉNYI László, *Nyelvrokonság, őstörténet és epika a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban* = Uő, *Studia hungarolatina*, Bp., Kortárs, 1999, 73-83.

TARNAI Andor, *Bél Mátyás = BÉL Mátyás, Hungariából Magyarország felé*, Budapest, Szépirodalmi, 1984.

TOLDY Ferenc, *Corpus Grammaticorum linguae Hungaricae veterum*, Pest, 1866.

V. KOVÁCS Sándor, *Az ismeretlen Bél Mátyás* = Uő., *Eszmetörténet és régi magyar irodalom*, Budapest, Magvető, 1987, 503-508.

WELLMANN Imre, *Bél Mátyás (1684—1749)*, Történelmi Szemle, 1979.